

GUIDO DE BRAY
ZIJN LEVEN EN WERKEN

Bijdrage tot de
Geschiedenis van het Zuid-Nederlandse Protestantisme

DOOR
Dr. A. van Langeraad
Predikant te Nieuwveen.

Zierikzee
S. Ochtman en Zoon

1884

STICHTING ONESIFORUS
MIDDELBURG
2008

INHOUD
HOOFDSTUK I.

**Optreden van de Hervorming in de zuidelijke Nederlanden.
De familie DE BRAY. Jeugd, jongelingsjaren en eerste vorming van
GUY DE BRAY In Engeland.**

HOOFDSTUK II.

**Terugkeer in het Vaderland. Eerste verblijf te Rijsel. Vlucht naar
Frankfort am Main. Verblijf en verdere vorming in Zwitserland.**

HOOFDSTUK III.

**Terugkeer uit Zwitserland in het Vaderland. Huwelijk. Verblijf en
werkzaamheid te Rijsel, Doornik, Valenciennes,
Vlucht naar Frankrijk.**

HOOFDSTUK IV.

**DE BRAY in Frankrijk.
December 1561-Juli 1561**

HOOFDSTUK V.

**DE BRAY in Antwerpen en Valenciennes,
Juli 1536 - 23 Maart 1567.
Ontvluchting. Gevangenneming. Dood.
Maart 1567 - 31 Mei 1567.**

HOOFDSTUK VI.

DE BRAY als schrijver. - Slotbeschouwing.

Voorwoord, Geraadpleegde literatuur en Bijlagen zijn niet in deze digitale versie opgenomen.

De meest geraadpleegde boeken zijn in of vanuit het Frans vertaald. O.a.

IV. P. B. Bähler, Guido de Bres in zijn leven en sterven, 1836, uit het Frans vertaald. Dit boek behelst slechts een uittreksel uit CRESPIN.

C.H. RAHLENBECK, Guy de Brès, etude historique, Brux. 1878; overgedrukt uit : La Revue Belgique. Bij zeer veel goeds komt hier ook zeer veel oppervlakkigs voor.

Ch. PAILLARD.

a. Histoire des Troubles religieux de Valenciennes, 1560-1567. Brux. La Haye 4 T 1874-1876. Het werk loopt niet verder dan 7 Dec. 1565, doch wordt voortgezet in :

b. Bulletin historique et littéraire de la Société du protestantisme Français, 1877 en 1879, Paris 2), wederom voortgezet in :

c. Memoires historiques sur 'l arrondissement de Valenciennes

HOOFDSTUK I.

Optreden van de Hervorming in de zuidelijke Nederlanden. De familie DE BRAY. Jeugd, jongelingsjaren en eerste vorming van GUY DE BRAY In Engeland.

Nauwelijks had Luther de 31^e oktober 1517, aan de slotkerk te Wittenberg, zijn 95 stellingen aangeslagen, of weldra vonden de daarin uitgedrukte denkbelden ingang in veler harten niet alleen in Duitsland, maar ook in de omliggende landen. Heinde en ver klonk de naam van de wakkere doctor, die, terwijl alle bisschoppen en doctoren zwegen, eindelijk was opgestaan, om het kwaad te keren. Reeds die vermaardheid zonder meer was reden genoeg om zijn geschriften met de levendigste belangstelling te ontvangen, om te wedijveren wie 't eerst ze gelezen had, om niet te rusten, eer ook vrienden en bekenden ze zich hadden aangeschaft.

Dat de Rooms-katholieke geestelijkheid met alle kracht waarschuwde tegen de Wittenbergse ketter en verbood zijn geschriften te lezen, verwondert ons niet. En evenmin bevreemdt het ons, dat dit alles niets baatte, en dat, hoe meer men tegen Luther waarschuwde, de begeerte om iets van hem te weten des te groter werd. Was het in 't begin belangstelling, spoedig had zich reeds bij velen de overtuiging gevestigd, dat LUTER waarheid sprak, en het duurde niet lang, of ook in deze streken verkreeg hij zijn aanhangers. ERASMUS, die destijds te Antwerpen zijn verblijf hield, verzekert in een brief aan Zwingli, dat LUTHERS werken in menigte voorhanden waren 1).

1. Dr. J. G. De Hoop Scheffer. De geschiedenis van de kerkhervorming; Amsterdam 1873, DL 1, blz. 68, 69.

9

Dat Antwerpen zou spoedig tal van aanhangers van de Hervorming in zijn midden had, is toe te schrijven aan de grote handel die daar ter plaatse gedreven werd. Mensen uit alle oorden van Duitsland waren er bij voortdurend in menigte te vinden, en Luthers handelwijze en de gevolgen ervan werden onophoudelijk besproken.

Groot was vooral de invloed, door Antwerpen uitgeoefend op de uitbreiding van de Hervorming, door de menigte hervormingsgezinde geschriften, die of door de boekhandel aldaar ontvangen en verder verspreid werden, óf die uit de stad zelve kwamen, uit drukkerijen van Eckert, VAN BERGEN., VORSTERMAN, VAN HOOGSTRAATEN, VAN DOESBORCH, ROERMUNDE, LIESVELT e.a. Zijn het in de beginne vooral de geschriften van Luther geweest, spoedig begon men er ook gedeelten van de Bijbel te drukken. Zo werd vermoedelijk reeds in 1522 bij JACOB VAN LIESVELT het Evangelie van Matthéüs gedrukt, en verscheen nog in datzelfde jaar, naar alle waarschijnlijkheid bij Hans van Ruremunde het eerste Nieuwe Testament.

De 7e November 1519 werden te Leuven in 't openbaar enige geschriften van Luther verbrand; hetzelfde vond plaats te Antwerpen de 13e Juli 1521 en nogmaals de 6e mei 1522.

Doch de vrienden en aanhangers van de Hervorming bleven niet tot Antwerpen beperkt, maar werden weldra in meerdere of mindere mate ook in andere steden

aangetroffen.

In 1521 verschenen de eerste keizerlijke plakaten tegen de ketteren, en twee jaar later werden te Brussel de eerste Nederlandse martelaren Hendrik VOES en Johannes Esch verbrand.

Een jaar ongeveer vóór deze gebeurtenis, werd in de stad Mons de man geboren, die in latere jaren een zo belangrijke rol zou spelen, n.l. Guy DE BRAY.

Waarom (deze vraag dient eerst beantwoord te worden) BRAY en niet BRES? Op afdoende wijze is dit uitgemaakt door PAILLARD. Bij het door hem reeds opgesomde kan nog gevoegd worden, dat de Doornikse predikant AMBROIZE WILLE de 29e Augustus 1566 een brief schreef: a son frere GUY DE BRAY, à Valenciennes; dat te Mons, in oude stukken o. a. in de (genealogies bourgoises de Mons, wel ontelbare malen voorkomt; de familie DE BRAY, nooit De BRES; dat in T. XXVII van de Papiers du Conseil des Troubles voorkomen Les intervogatoiles politiques de GUY DE BRAY; en eindelijk dat in al de processtukken van de broeders van GUU, geen andere spelling wordt gebezigd dan De Bray.

10

De vader van onzen GUY was JEAN DE BRAY, die in Mons het bedrijf van blauwschilder uitoefende, en die, naar zijn woonplaats »le Béguinage», in de wandeling JEAN du Béguinage werd genoemd. De naam van zijn vrouw is nog onbekend. Uit hun huwelijk weten wij, dat ten minste vier zoons en een dochter geboren zijn, die min of meer in de geschiedenis voorkomen. De vier zoons heten JEHAN, JEROME, CHRISTOFFEL en GUY, terwijl de naam van de dochter MAILETTE was. Of ook MICHEL DE BRAY, gelijk RAHLENBECK wil 1), tot de kinderen van Jean du Béguinage moet worden gerekend, durf ik vooralsnog niet bevestigen

Voor de geschiedenis van de broeders van Guy kan hier verwezen worden naar de arbeid van PAILLAND 2), terwijl MAILETTE en haar man, Daniël de la DEUZE, later, en wel bij de geschiedenis van Valenciennes in 1566 en 1567, zullen behandeld worden.

Dat GUY in 1522 het levenslicht aanschouwde, wordt niet door allen toegestemd 3); PAILLARD en RAHLENBECK nemen 1523 aan 4), en Wel omdat men in 1567 zei: "que Guy de Bray etoit ung homme de quarante cinq ons ou environ" 4). Hiermee komt volkomen overeen, hetgeen GILLES D'ESPRINGALLES de 15^e November 1561 hieromtrent aan zijn rechters te Doornik verklaarde: „que ledit homme est de quarante ans ou environ". Hierop afgaande vergissen we ons, wel niet veel, wanneer wij 1522 houden voor het geboortejaar van Guy 5).

Korte tijd voor De Bray's geboorte bevond zich te Mons een Italiaanse monnik, die in de straten predikte en tal van toehoorders tot zich trok. Onder zijn gehoor bevond zich ook de moeder van Guy. Wat, hij predikte? Hoogstwaarschijnlijk liet hij zijn waarschuwend, stem horen tegen de nieuwe ketterij,

1. RAHLENBECK, Guy de Bres, pag. 14:

2 Bulletin 1877, p. 264, 372 en 414-526.

3 O.a. POOLMAN, t. a. p., blz. 158, geeft 1530 als het geboortejaar op.

4. Bulletin 1877, p. 121. Guy de Bres, p. 5, nota 1.

5. De juiste geboortedatum is uit die tijd onmogelijk.

die hoe langer zo meer aanhangers vond en misschien ook reeds in 't hart van enkele

inwoners van de stad wortel had geschoten. GUY deelt ons dienaangaande, schrijvende aan zijn moeder, het volgende mee: « Réduisez en veste entendement comme il a plu à Dieu de m'appeler à son service contre toute espérance humaine: voire et quand l'estoye encore porté en vôtre ventre, vous couriez par la ville de Mons après vn certain, Jósuite Italien lequél preschoit par les rues. Vous dites, lors en priant Dieu, mon Dieu, que ne m'as tu donné un tel enfant?1) Zeker bevroedde de moeder toen weinig, wat er eenmaal van hekkind, waarvan ziji weldra hoopte moeder to werden, groeien zou. Wij zien er uit, dat vrouw De Bray toen ter tijde nog een ware dochter van de Moederkerk was.

Onder zijn, familie groeide de jonge knaap op, en daar zijn broeder JEHAN de school bezocht had 3) mogen wij onderstellen dat ook GUY dit zal hebben gedaan, Denkelijk echter heeft hij al spoedig de school moeten verlaten, om een ambacht te leren. Hij koos een vak, dat toen zeer in aanzien was, n.l het glasschilderen. Of hij het in deze kunst tot een belangrijke hoogte heeft gebracht, dan of de verandering van godsdienstige denkbeelden dit verhinderd heeft is mij niet gebleken.

CRESPIN deelt ons mee, dat De Bray in zijn jeugd geheel en al was overgegeven aan paaps bijgeloof 4), wat ons bij de ijver zijner moeder geenszins bevreemdt. Overigens zijn ons uit zijn kindse jaren geen bijzonderheden bekend,

Wat is de aanleiding geweest, dat De Bray zich langzamerhand van de Katholieke kerk vervreemde en eindelijk geheel met haar brak? »Il parvint (zegt CRESPIAN) par une continuelle lecture des eseritures á la verité de l'Evangile". Het kan wel niet

1. Jésuiten Italien, is blijkbaar een vergissing, daar de orde, eerst in 1534 door Loyola gesticht en de 27e September 1540 door paus Paulus III bij de bul Regimi militantis bevestigd werd.

2-5 Histoire des Martyrs, fo 745-749 [waaruit A. Van Haamstede putte voor zijn Martelaarsboek]

11

anders, toen eenmaal door de herhaalde lezing en overdenking van de Bijbel zijn ogen waren opengegaan voor het bederf van de Roomse kerk, of de begeerte werd hij hem wakker, om meer van de Hervorming te weten. En hiervoor bestond gelegenheid genoeg; want een grote menigte boeken, waaruit men de leer van de Hervormers in meerdere of mindere mate kon leren kennen; waren in omloop en werkten niet weinig mee tot de uitbreiding van de Hervorming. In het plakkaat, dat de 22^e Sept. 1540 werd uitgevaardigd, vinden wij een groot aantal boeken vermeld, wier lezing verboden werd. Behalve cone menigte Latijnse van ERASMUS, MELANCHTON, EOBANUS HESSUS enz., ook het Nieuwe Testament, de Evangeliën, Brieven, Profetische en andere boeken in het Frans en Thiois (d.i. Vlaamse). Verder vond men nog in Henegouwen de volgende boeken, die tot de afval van De Bray hebben kunnen meewerken: La doctrine des Enfans, een Lutherse catechismus, in het begin van 1543 op de markt te Rijsel verbrand, Lamentation de Jesus Christ, La sainte oraison, een uit het Vlaams vertaald geschrift van een Gentse priester, getiteld: Briève institution. In de aard van de zaak ligt het ook, dat De Bray wanneer de gelegenheid zich voordeed, niet zal verzuimd hebben, de verkondigers van de nieuwe leer te gaan horen.

Wat de tijd betreft van De BRAY'S overgang tot de Hervorming, in een brief, die hij uit zijn gevangenis te Valenciennes aan zijn moeder schreef, vinden wij dienaangaande het volgende: »Mais de á Dieu plaise que ie renonce mon Sauveur, pour mettre des idoles en sa place, et des choses profanes au lieu de son sang pretieux. Je luy ay desia serni plus de yingt ans" 1). Volgens dit bericht uit 1567, valt zijn overgang vóór 1547

1. Histoire des Martyrs, fo 745

en wij zullen wel niet ver mistasten, als wij dit allerbelangrijkst feit stellen tussen zijn 18^e en zijn 25^e jaar.

Of DE BRAY, na deze gebeurtenis, nog lang in de zuidelijke Nederlanden heeft vertoefd, of wel spoedig daarna in Engeland een schuilplaats heeft gezocht, is niet met zekerheid te zeggen, en evenmin kan op afdoende gronden worden aangetoond, dat hij, vóór zijn vertrek, zelf godsdienstige oefeningen heeft gehouden, Mogen wij aannemen, dat De Bray in 1548 zich nog in zijn geboorteplaats bevond, dan is het bijna zeker, dat hij daar kennis heeft aangeknoopt met meester Nikolaas en diens vrouw BARBARA die zich, op hun reis naar Engeland, enige tijd te Mons ophielden. Hoe ongelukkig het met meester Nicolaas, zijn vriend AUGUSTIN BARBIER en diens vrouw MARION afliep, wordt ons door Crespin verhaald 1). Met hen werden een aantal inwoners van de stad om des geloofswil gevangen genomen, en men mag vermoeden, dat De Bray aan deze vervolging wist te ontsnappen, door land, ouders en vrienden te verlaten en een veilige schuilplaats te zoeken in Engeland, waar sedert 1547 EDUARD VI regeerde, onder voogdijschap van de Hertog VAN SOMMERSET. De 4^e November 1547 werd aldaar door het Parlement besloten, de Communie onder beide gedaanten in te voeren, en in December van dat jaar kwamen Bernarding Ochino en PETRUS MARTYR, door CRAGNMERS bemiddeling, te Londen aan. OGHINO werd benoemd tot Domheer van Canterbury, doch zonder verplichting om in die stad zijn verblijf te houden, en MARTYR werd aangesteld tot hoogleraar te Oxford. Het is niet waarschijnlijk, dat DE BRAY met hen in kennis is gekomen. Behalve de beide hier genoemden, waren in Londen een menigte personen, die DE BRAY in meerdere of mindere mate zal hebben leren kennen: de Italiaan TREMELLIO, VALÉRAND POUILLAIN, BUTZER, JOH. à LASCO, UTENHOVE, MARTEN DE KLEINE (MICRON), WOUTER DEELEN of DELEEN, DATHENUS, PERUCEL e. a.

DALTON, Joh. à Lasco, Gotha 1881, S. 825, ff.

14

Londen is voor DE BRAY een goede leerschool geweest, en het zal ons later blijken, dat zijn verblijf aldaar in het vervolg rijke vruchten heeft afgeworpen. Hier toch was hij in staat, een geregeld gemeenteleven te leren kennen; hij zag er een geordend kerkbestuur, door á Lasco ingevoerd, en wellicht heeft hij inzage kunnen nemen van de in 1551 in druk uitgekomen "Confessio Londinensis" 1).

HOOFDSTUK II.

Terugkeer in het Vaderland. Eerste verblijf te Rijsel. Vlucht naar Frankfort am Main. Verblijf en verdere vorming in Zwitserland.

Algemeen wordt aangenomen, dat DE BRAY na de dood van EDUARD VI in het begin van de regering van MARIA (1553-1558), Engeland verlaten heeft en naar zijn vaderland is teruggekeerd¹). Doch reeds in 1552 vinden wij hem in de zuidelijke Nederlanden. Twee onwraakbare getuigen staan ons hier ten dienste.

De eerste is de Abt MORILLON, deze toch zegt in een aantekening, bij een brief aan de kardinaal GRANVELLE te Rome, d.d. 5 April 1567: »Le prisonnier qui se nommait Augustin du Mont, est le renommé héréétique GUY DU BRAY, natif de Mons que at esté ei devant bruslé en effigie, et at passé XV ans, dogmatisé a Valeneiennes et à Tournay” 2). De tweede getuigenis komt voor in l'Histoire du Pays-Bas Guy de Bres en luidt aldus: »De GUY DU-BRES natif de Mons en Haynaut, ville extrêmement adonnée à superstitieuse cruauté, non seulement les églises de Ville, Valenciennes, Tournay et bourgades alenuiron (les quelles passé seize aus il auoit roduites au Seigneur au milieu des feuz allumez, en peuvent témoigner” 3).

1. POOLMAN, t. a. p. blz. 157, en HOYOIS, Gay de Bres, p. 13: ce'est quand lui (Edouard VI) succéda la sanglante Marie Que le montois rovint en sa éthéré patrie”.

2. POULLET, Correspondance da Cardinal de Granvelle, p. 353, nota

3, Het boekje. waaraan ik dit bericht ontleen, is, zoals de inleiding zegt, gedrukt in 1563. (Ook hier vinden wij derhalve 1552 als het jaar waarin DE BRAY openlijk is opgetreden, geheel overeenkomende met hetgeen Morillion zegt).

15

Na zijn terugkomst trad hij spoedig als leraar op. »Ende (zo lezen wij in het Martelaarsboek) nadat hy daar (Engeland) eenen tyt lanck gewoont hadde, en dat hy verstont dat men de Euangelio in de Nederlanden wat gehoors begon te gheven. Soo quam hy wederom, opdat hy die van zynder natiën waren, wat behulps moeite doen... Syn eerste beginselen waren simpele vermaninghen, deweleke hy dede ter plaetsen claer hy enigh toehoorders vant. Ja hoe cleynen hoopken het ooc was, en insonderheyt voehde hy hem by die van Rijssel, om de veelheyt van de ghelovighen die anders niet en wensten, dan openbaerliek samen te comen om de .Predicatie des Emilgeliums te Noren; ende van dier tyt aen nam hy eenen strydt op hem teghen de secte van de wederdooperen, dewelcke hen onder het goede zaet vermengt hadden, ende bleef alsoo volherdich in zyne doene, tot de vervolginghe van Oguiers toe” 1).

Die weinige woorden geven een zeer duidelijk overzicht van het leven en de werken van DE BRAY van 1552-1556. Wij maken daaruit op, dat deze het leven van een rondtrekkend prediker leidde en dat Rijsel de hoofdplaats zijner werkzaamheid was. Het is zeer wel mogelijk, dat hij juist deze plaats uitkoos, omdat er vele Anabaptisten werden gevonden, die hij haatte niet een grote haat 2).

Merkwaardig is het te lezen, hoe de kruisgemeente van Rijsel gedurende DE BRAY'S verblijf bloeide. CRESPIEN zegt er het volgende van: »Il se trouvera pen de lieux ou l'Euangile en cee temps ait esté en plus grande hardiesse presché et annencé, et avec zele et affection receu, comme en icelle ville. Car l'espace de trois ans precedens l'Euangile ayant esté annoncé et presché secrettement par les maisons, par les bois, par les champs et cauernes de la terne, au grand danger de la vie de ceux qui s'y trouvoyent, la crante de la tyrannie n'a peu

1. Vgl. Historie van de Martelaren, Dordrecht 1616, Dl. I, P. 231b.

2 Hoe het te Rijsel stond met de Hervorming vair en tijdens het verblijf van De BRAY aldaar, is op te maken uit het reeds aangehaalde werk van Clw L. FROSSARD. Zie ook PAILLARD, Le procès de Pierre Brully', Paris 1878, p. 115-127.

16

refroidir l'affection ardente qui es toit au cœur du peuple affamé du désir de la pasture et nourriture des amés. Etc.

Wie leest niet met innig welgevallen dit bericht? Helaas, deze schone en heerlijke bloeitijd van de Rijselse kruisgemeente duurde niet lang. Weldra brak een allerhevigste vervolging los, die haar, zo al niet geheel, dan toch voor verreweg het grootste gedeelte vernietigde.

Doch waartoe, vraagt misschien iemand, dit stuk uit CRESPIEN overgenomen? Wat heeft dit met het leven van DE BRAY te maken? Ik wil trachten aan te toonen, dat deze kortstondige bloei het werk is van niemand anders dan van onze Guy.

In 1552 was DE BRAY in België gekomen; niets belet ons dus, zijn komst te Rijsel te stellen in 't begin van 1553, — iets vroeger of later. Wij treffen hier een geordend gemeentelieven aan, en beschouwen dit als vrucht van DE BRAY'S verblijf in Engeland. Hierbij mag gevoegd worden, dat de OGUIERS onze DE BRAY beschouwden als het hoofd van de gemeente, en eindelijk is het bijna zeker, dat het bericht van niemand anders afkomstig is dan van DE BRAY zelf, die, zoals later uitvoerig zal worden aangetoond, tal van bijdragen voor de *Histoire des Martyrs* geleverd heeft.

De vervolging, waarvan ik zo even sprak, begon de 6^e Maart 1556 met de gevangenneming van de familie OGUIER. Aandoenlijk is het te lezen, op welk een mensonterende wijze vader, moeder en twee zoons (Baudechon en MARTIN) gemarteld en eindelijk gedood werden. Een paar uitdrukkingen, voorkomende in brieven, die door de beide broeders uit hun gevangenis werden geschreven, hebben betrekking op GUY DE BRAY en verdienen daarom meer bepaald onze aandacht. BAUDECHON zegt, schrijvende aan zijn vrienden: »Fuyez tous ceux (Anabaptistes) qui vous enseignent le chemin large, et ayez en reuerence ceux qui vous enseignent la voye estroite; car elle vous menera á salut; comme jusques ci présent très fidèlement vous a eslé annoncé en grande diligence par nostre frère G, qui est de vous tous bien C07211 et approuve" 1); en MARTIN zegt: »Je vous prie n'oubliez pas la sainte doctrine de l'Euangile, et tous les bons enseignements qu' aunez ouys de nostre frère Guy. Monstrez que vous les auez reçues au cœur, et non pas des oreilles seulement" 2).

DE BRAY was dus hoofd en leidsman van de gemeente, ijverig en nauwgezet, en in ieder geval, zoals uit de woorden *iusques á present* blijkt, tot Maart 1556 te Rijsel.

De schok, die de gemeente te verduren had, was hevig; wie niet wilde gevangen worden, zocht zijn heil in de vlucht, en CRESPIEN besluit, na de geschiedenis van de OGUIERS afgehandeld te hebben, met deze woorden: »Il ne faut demander sur eed, si on laissa les autres en paix: car on ne voyait autre chose sur les chemins et par les champs que geus fugitifs tant estoit la cruauté grande" 3).

1 Histoire des Martyres, f°. 419 vo. a.

2 id., P. 420 vo. b.

3 id., f°. 421 P. vo. A

18

Onder die vluchtelingen bevond zich ook GUY DE BRAY. Vóór wij hem echter vergezellen op de tocht, die hij nu gaat ondernemen, trekt de vervaardiging van zijn

eerste werk onze aandacht. Hij schreef dit te Rijsel, zoals op afdoende gronden kan worden aangetoond. Het is *Le Baston de la Foy Crestienne*. CRESPIN zegt, dat het door hem vervaardigd is te Gent, nadat hij zich bij de gevangenneming van de familie Oguier uit Rijsel derwaarts had begeven 1). Hieruit zou volgen, dat de Baston geschreven was in 1556. Maar zonderling is het, dat de auteur van de *Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, niets weet van een verblijf van DE BRAY te Gent, doch zeer goed, dat *de Baston* van zijn hand afkomstig is.

Voor zover ik heb kunnen nagaan, wijkt alleen RAHLENBECK af van het gewone gevoelen. Deze schrijver meent, dat de Baston eerst in 1558 is vervaardigd en in 1562 in het licht heeft gezien. Het jaar van de vervaardiging laat zich enigszins verklaren; doch hoe men 1562 stellen kan als jaar van de uitgave, is onbegrijpelijk. De uitgave toch van 1562 heeft op het titelblad "revolt et augmenté" 2). Nu echter een exemplaar van de eerste druk bekend is geworden, behoeven wij ons niet langer in gissingen te verdiepen: de feiten spreken. In de loop van 't vorige jaar trof ik in een brochure van Dr. A. KUYPER aan, wat ik zolang te vergeefs had gezocht 4). Wij lezen daar, dat het boekje verschenen is te Lyon in 1555. Dit jaar is afdoende, om Rijsel aan te nemen als de plaats, waar DE BRAY zijn eersteling heeft vervaardigd. Wij wezen er reeds op, dat DE BRAY tot ongeveer half Maart 1556 te Rijsel is geweest, en dit, in verband gebracht met het jaar van de verschijning, kan onzes inziens geen twijfel overlaten omtrent de plaats van oorsprong 5).

1 *Histoire des Martyrs*, P. 749 vo. a.

2 RAHLENBECK, 1. ce., J. 7.

3 Mogelijk is het, dat RAHLENBECK gebruik heeft gemaakt van een editie, in 1592 te Geneve verschenen. (*Bulletin de la Société tin Protest. Iran.*, 1877, p. 122, vols 1), die ik niet ken.

4. Dr. A. Kuyper. *Er ungue leonem*, Amsterdam 1882, blz. 9 en vooral nood 5 Zie verder over de Baston hoofdstuk VI van dit geschrift.

19

Onder de vluchtelingen uit Rijsel bevond zich dan ook DE BRAY. Waarheen begaf hij zich? Het algemene antwoord is naar Gent, waarheen PAILLARD hem reeds in 1555 laat vertrekken 1). Dat deze gissing onjuist is, kren ons de aanhalingen uit de brieven van de OGUIERS. Is DE BRAY werkelijk te Gent geweest, dan is hij er niet gekomen vóór Maart 1556. Te ontkennen, dat DE BRAY er geweest is, valt moeilijk, daar CRESFIN er op wijst; doch tegenover diens getuigenis staat het stilzwijgen van de auteur van de *Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*. Heeft hij werkelijk te Gent vertoefd, dan is het toch slechts van zeer korte duur geweest, aangezien wij hem spoedig te Frankfort a/M. vinden.

De eerste, die hierop heeft opmerkzaam gemaakt, is RAHLENBECK 2); doch als deze wil, dat GUY de Rijselsche vluchtelingen daarheen geleid heeft, dan is dit niet te bewijzen. De BRAY zelf maakt in een zijner werken gewag van zijn verblijf te Frankfort, en verhaalt daarbij het volgende: »Mesme quelque temps y a que l'vn des principaux de la secte (du nom duquel ie me deporté) en presence de plusieurs gens de bien en la ville de Francfort, me dist et maintinst fort et ferme, auec plusieurs de ses disciples. ETC.

Wij kunnen hieruit opmaken, dat DE BRAY te Frankfort geen onbekende was, en er omgang had met á LASCO en meer andere mannen van naam, die zich daar bevonden. Wanneer het gemelde twistgesprek zal hebben plaats gehad, laat zich bij benadering bepalen. á LASCO toch verliet ongeveer half April Frankfort, doch keerde er de 29^e Mei d.a.v. weder 2). Niet waarschijnlijk, dat vóór die tijd DE Bray er zo in 't

openbaar zal zijn opgetreden. In die onderstelling heeft het twistgesprek plaats gehad tussen 29 Mei en 31 October, als zijnde de dag, waarop á LASCO Frankfort verliet 2). Meer valt, voor zover mij bekend is, over DE BRAY'S verblijf te Frankfort niet te zeggen; doch men mag geldoven, dat hij er CALVIJN, zo al niet gesproken, dan toch ontmoet heeft 4).

1 vgl. GUY DE BRES. Lee racine, etc., edition 1595 Pierre de S. André, p. 91 en 92.

2 DALTON, a. a. 0. 5. 427

3 Dalton, a. a. 0. S. 483.

4. CALVIJN vertrok in 't laatst van Augustus naar Frankfort, ten einde pogingen in 't werk te stellen, om de grote onenigheid, die in de gemeente heerste, bij te leggen; hij kwam er in de eerste dagen van September en bleef er ongeveer drie weken.

Zie Corpus Reformatorum. Opera Calvinii, Volomen XVI, Col. 271 en 301, nota 3. Behalve wat hier te vinden is, over de onenigheid die te Frankfort heerste, vgl. vooral ALBRECHT WOLTERS, Reformations geschichte der stadt Wesel, Boon 1868, S. 200, ff.

21

Zeer waarschijnlijk is het, dat DE BRAS, ook tijdens zijn verblijf te Frankfort, kennis heeft gemaakt met de welbekende JEAN CRESPIEN, die zich in 1556 aldaar bevond. Waarheen DE BRAY zich uit Frankfort begaf, is niet juist bekend. Ho yo is wil, dat hij in 1557 vandaar naar Gent is vertrokken en na zich hier enigen tijd schuil gehouden te hebben, in Noordelijk Frankrijk is werkzaam geweest. Een bijna gelijke opvatting wordt door RAHLENBECK voorgestaan.

Ik ben met POOLMAN de mening toegedaan, dat De BRAY in de laatste maanden van 1556 of in het begin van '57 naar Zwitserland is vertrokken. Of echter dit vertrek naar Zwitserland in verband moet gebracht worden met een brief, die DE BRAY in 1556 aan CALVIJN heeft geschreven, en waarop door deze is geantwoord, kan ik, daar ik dit stuk tot mijn spijt niet heb kunnen opsporen, niet zeggen. 1) Zoveel is in ieder geval zeker, dat DE BRAY te Lausanne en Genève is geweest, en eerst in December 1561, na zijn vlucht uit Doornik, te Amiens heeft gepreikt.

Ook van de bijzonderheden van DE BRAY'S verblijf in Zwitserland weten wij niets. CRESPIEN zegt er van : »Depuis, comme, etc.

1) In het afschrift, dat van deze brieven is gemaakt, staat verkeerdelijk 1558, en dit is oorzaak, dat DELECOURT, die dezen brief naar dit afschrift uitgegeven heeft (Bibleophile-Belge 1868-1869), ook 1558 opgeeft als het jaar, waarin CALVIJN aan DE BRAY heeft geschreven. Opmerkelijk is dat deze brief van CALVIJN gemist wordt in de uitgave van de 'Lettres de Jean Calvin', door JULES BONNET, en in de uitgave der, 'Opera Calvinii' in het Corpus Reformatorum.

22

Toen men de 10^e Januari 1561 (n. s. 1562) DE BRAY'S verblijf te Doornik had ontdekt, werden onder zijn papieren en boeken talrijke bewijzen gevonden, die betrekking hadden op zijn verblijf in Zwitserland. O. a. blijkt dit uit deze zinsnede: »et trouvons que ledt. Guy a fait le comecehemet de ses erreurs á Lozane et Genève 3). Dat DE Bray eerst in deze plaatsen van de Katholieke kerk zou vervreemd zijn, is onjuist; doch duidelijk is 't niet, wat met dit *comecehemet* wordt bedoeld.

Met CRESPIEN zoveel nadruk te leggen op de studie van het Latijn, is, dunkt me, niet nodig, 't zal DE BRAY toch hoogstwaarschijnlijk vooral te doen zijn geweest om predikant te worden en om het Grieks en Hebreeuws te beoefenen, waarvoor in beide genoemde plaatsen uitstekende gelegenheid bestond.

Onder de vrienden van DE BRAY te Genève behoort ook de reeds genoemde CRESPIEN, met wie hij later in briefwisseling trad, en door wie hij werd aangezocht meewerker te worden aan een nieuwe uitgave van de Histoire des Martyrs.

HOOFDSTUK III.

Terugkeer uit Zwitserland in het Vaderland. Huwelijk. Verblijf en werkzaamheid te Rijsel, Doornik, Valenciennes, Vlucht naar Frankrijk.

Over de tijd van terugkomst van DE BRAY bestaat vrij groot verschil. POOLMAN stelt het laatst van 1559. HOYOIS, die zijn verblijf in Zwitserland slechts een jaar laat duren, neemt 1560 aan, terwijl PAILLARD en RAHLENBECK ons, naar 't schijnt, voeren tot het laatst van 1558 of het begin van 1559. Dit laatste gevoelen schijnt op de drie volgende gronden het meest aannemelijk.

1°. Uit het proces van JACQUES DE LO (Februari 1560 (Verkeerdelijk wordt soms 1561 aangegeven als het jaar van de terechtstelling van DE Lo. Het vonnis tegen hem is getekend „XVI” de Febvrier XVcLIX” (n. s. 1560).) blijkt, dat DE BRAY vóór die tijd menigmaal te Rijsel is geweest, blijkens CRESPINS woorden, als hij zegt: «Il (Guy De Bray) a esté plusieurs fois en ceste ville, faisant grosse assemblee de gens”. Deze woorden zijn voldoende tot wederlegging van Hoyois en geven ons tevens recht, om DE BRAY'S terugkeer vroeger te stellen dan POOLMAN aanneemt.

2°. In Mei 1567 schrijft DE Bray uit zijn gevangenis te Valenciennes aan zijn vrouw: „et cependant il a pleu a nostre bon Dieu nous laisser viure ensemble l'espace d'environ sept ans”. En daar ons van elders bekend is, dat aan DE Bray de 31^e Augustus 1560 een zoon, Israël, werd geboren, zo leiden wij uit deze twee gegevens de gevolgtrekking af, dat DE BRAY in de laatste helft van 1559 gehuwd zal zijn. En daar 't wel niet waarschijnlijk is, dat dit huwelijk terstond bij zijn terugkomst zal zijn gesloten, en de reis uit Zwitserland wel denkelijk hier en daar tot oponthoud aanleiding zal gegeven hebben, komen wij in het laatst van 1558 of het begin van 1559.

3°. Een brief, door CRESPIN in 1559 aan DE Bray geschreven, waarin aan deze verzocht wordt, in het Frans en het Latijn een lijst te maken van die martelaars, die hij de eer waardig acht, in de *Histoire des Martyrs* opgenomen te worden.

Niets verhindert ons alzo te geloven, dat DE Bray in 1559, en wel in het begin des jaars, weer de vaderlandse grond heeft betreden, na een afwezigheid van bijna drie jaren.

Een van de meest gewichtige gebeurtenissen voor DE GRAY in 1559, is zeker geweest zijn huwelijk met CATHERINE RAMON. HOYOIS wil, dat dit, huwelijk voltrokken zal zijn te Doornik 2), wat niet van waarschijnlijkheid ontbloomt is. De naam RAMON toch komt voor in de Waalse gedeelten van België. Verder wijs ik er op, dat zich in 1566 te Antwerpen bevond HENRY RAMON, die het bedrijf uitoefende van *hautelisseur de toile*.

Nu was de hautelice een kunst, die gedurende deze jaren in Doornik op een zeer grote hoogte stond; en velen van hen, die zich op deze kunst toelieden, waren vurige aanhangers van het Protestantisme, en zochten, toen in 1561 te Doornik de vervolging losbarstte, in Antwerpen een goed heenkomen. Wie zal ons zeggen, of ook niet HENRY RAMON tot dezen heeft behoord? Men ziet, ik waag slechts een gissing, maar die niet geheel van grond ontbloomt schijnt. Van De BRAY'S vrouw is ons voor 't overige niets bekend.

Waar heeft DE BRAY vertoefd en gewerkt? Deze vraag dient in de eerste plaats beantwoord te worden. Behalve Doornik, Valenciennes en Rijsel, worden door sommigen nog Dieppe, Amiens en Montdidier genoemd. ROSSIER b.v. zegt, dat vóór 1560 DE BRAY (dien hij ten onrechte stichter van de kerk te Valenciennes noemt), Amiens en Montdidier heeft bezocht; terwijl PAILLARD verklaart: »que Guy DE BRAY a son retour (de Genève) dans les Pays-Bas, se fixa á Tournay, mais avec un rayonnement incessant sur Lille, Valenciennes, Dieppe, Amiens et Montdidier”, en er aan toevoegt, dat hij in deze drie laatstgenoemde plaatsen de evangelische kerken heeft gesticht. Dit laatste bericht is onjuist: DE Bray heeft noch te Dieppe, noch te Amiens of Montdidier een kerk gesticht.

Om kort te gaan, de werkzaamheid van DE BRAY in N.-Frankrijk had eerst plaats na zijn vlucht uit Doornik, zoals ons later zal blijken. Waar vestigde hij na zijn terugkomst de hoofdzetel zijner werkzaamheid? Het vervolg van ons verhaal zal leren, dat hij geen vaste verblijfplaats had, doch zich nu eens hier, dan daar bevond, en dat Doornik de plaats was, vanwaar hij de omliggende plaatsen bezocht.

Vóór wij echter zijn werkzaamheid te Rijsel, Doornik en Valenciennes achtereenvolgens bespreken, moet nog de vraag beantwoord worden, of DE BRAY ook Antwerpen heeft bezocht. In het proces van DE LOo (over wien straks nœer) lezen wij: »Ils (les juges) me monstrent, etc. Voegt bij deze getuigenis

26

van DE LO het volgende bericht, voorkomende in het : »Interrogatoire de Philippe de MALLART”, 17 Janvier 1561 (n. s. 1562). Mij dunkt dat de vraag, of DE BRAY in dezen tijd te Antwerpen is geweest, thans bevestigend mag beantwoord worden.

De bovenvermelde woorden van DE LO voor zijn rechters, n.l. dat DE BRAY menigmaal in de stad was geweest, verhinderen ons aan te nemen, dat DE BRAY te Rijsel een vast verblijf had.

Wat deze **JACQUES DE LO** betreft, hij werd in de nacht van 29 op 30 Januari 1559 (n. s. 1560) gevangen genomen onder beschuldiging van ketterij, en onderging onmiddellijk voor de stadspensionaris zijn eerste verhoor, waarbij hij ook ondervraagd, werd over DE BRAY. De LO werd in een aller-ellendigst, donker en akelig hol opgesloten, waarin hij zich nauwelijks kon wenden, terwijl hij bijna iedere dag in verhoor genomen werd. Nu en dan schreef hij aan zijn vrienden het voornaamste, waaruit zich laat opmaken, dat ook DE BRAY'S naam nog al eens werd genoemd. Behalve het reeds meegedeelde oa. nog dit:

28

.. tijdens het verblijf van DE BRAY te Rijsel tot zijn volgelingen behoorde, en is, zoals blijkt, menigmaal met hem in gesprek geweest ten huize van de zo ongelukkige [maar rijk bevoorrechte] familie Oguier.

Nog bezitten wij van DE LO een »Epistre exhortatoire etc. Uit sommige uitdrukkingen, hierin voorkomende, schijnt te blijken, dat DE Bray zijn vaderland weer wilde verlaten, en zeker is het voor een niet gering gedeelte aan de brief van DE LO toe te schrijven, dat hij van dit plan afgezien en nog bijna twee jaar in deze streken gewerkt heeft.

Den 16de Februari 1559 (n. s. 1560) werd DE LO veroordeeld om levend verbrand te worden, en 's namiddags van die dag werd het vonnis aan hem voltrokken. Wat DE LO uit zijn gevangenis geschreven heeft, viel later, hetzij in origineel hetzij in afschrift, de Spanjaarden in handen. In een brief toch, de 24e December 1561 uit

Doornik aan MARGRETHA geschreven, treffen wij daarover deze mededeling aan. Evenals vroeger, mocht ook nu DE BRAY, wanneer hij te Rijsel optrad, zich verblijden in een talrijk gehoor, en door zijn toedoen zal zeker de gemeente, die in 1556 zo fel geteisterd was, aanmerkelijk in bloei zijn toegenomen. De marteldood van De LO hield de ijverige man niet uit Rijsel terug ; nog menigmaal ging hij er heen om de gemeente op te bouwen en zijn aanhangers in hun geloof te bevestigen.

Wat **Doornik** betreft, het centrum van DE BRAY'S werkzaamheid, POOLMAN getuigde weinig of niets van DE BRAY'S verblijf daar te weten; wij zijn in dit opzicht gelukkiger en in staat om, bedrieg ik mij niet, vrij wat licht op dit gedeelte van zijn werk te laten vallen.

Het door **PIERRE BRULLY** in 1544 uitgestrooid zaad was met zijn dood niet verstikt. Integendeel, langzaam maar zeker breidde de Hervorming zich te Doornik uit, en het ontbrak er niet aan martelaars voor de goede zaak. Doch behalve dezen, pleit hiervoor ook de grote menigte vluchtelingen uit Doornik, die in Antwerpen, Frankfort, Wezel en andere plaatsen werden aangetroffen.

Lang en veel had DE Bray reeds te Doornik gewerkt, toen een gebeurtenis van grote gevolgen langzamerhand de aandacht op hem vestigde, en hem ten slotte noodzaakte, zijn heil te zoeken in de vlucht. De gebeurtenis, die wij hier op 't oog hebben, is het in *'t openbaar zingen van psalmen*, op de avonden van 29 en 30 September 1561.

Op de avond nl. van 29 September, ongeveer te acht uren, liep een aantal mannen en vrouwen, waaronder ook vreemdelingen, door de straten van de stad Doornik, terwijl zij nu en dan de psalmen van MAROT zongen. Deze beweging duurde tot tien uren, en niettegenstaande door het bestuur van de stad alle mogelijke voorzorgsmaatregelen werden genomen, om in 't vervolg dergelijke ongeregelheden te voorkomen, kon toch niet belet worden, dat de 30^e 's avonds te 7 uur weer hetzelfde gebeurde. De bevelhebber van het kasteel van de stad, FLORIS DE MONTIGNY, heer van MONTMORENCY, deed daarentegen alles wat in zijn vermogen was, om dergelijke troebelen' te voorkomen, wat hem dan ook zeer goed gelukte; en aangezien de beweging zo spoedig was bedwongen, en alles in 't werk werd gesteld om de hoofdschuldigen te ontdekken, meende men, dat het onnodig was de Landvoogdes van het gebeurde in kennis te stellen. Deze echter bleef niet lang onbekend met hetgeen te Doornik was voorgevallen. Niet zodra was zij van alles op de hoogte, of zij liet onmiddellijk schrijven aan de regering van de stad, om haar daaromtrent nauwkeurig te onderrichten, en gaf bovendien haar voornemen te kennen, om drie commissarissen te zenden, ten einde een gestreng onderzoek in loco in te stellen. Aan de bevelhebber van het kasteel, DE MONTIGNY, werden toegevoegd CHR. D'ASSONLEVILLE en JEHAN DE BLASERE, en aan de werkzaamheid dezer drie is het te danken, dat wij vele bijzonderheden, DE Bray betreffende, zijn te weten gekomen.

De drie benoemde commissarissen gingen de 8^e October naar Doornik, kwamen er de volgende dag aan en togen, onmiddellijk aan 't werk. De 12^e zonden zij aan de Landvoogdes het eerste verslag van hun bevinding, betrekkelijk weinig belangrijks behelzende, dewijl de eigenlijke bewerkers van de beweging voorlopig onbekend waren gebleven. Maar uit een brief, de 15^e October 1561 geschreven, zien wij, dat reeds belangrijke ontdekkingen zijn gedaan, die dagelijks meerder werden, gelijk ons het tweede verslag van de commissarissen aan de Landvoogdes d.d. 18 October op voldoende wijze leert. Voortdurend werden verdachte personen gevangen genomen en nauwkeurig ondervraagd, terwijl alles wat men te weten kwam, werd opgetekend, waarvan een uittreksel aan de Landvoogdes werd gezonden. In dit uittreksel nu is het, dat wij voor de eerste

30

maal de naam van DE BRAY (en de Lannoy) vermeld vinden en wel in het getuigenis van een vrouw, genaamd BARBE AMERIES. ...

De LANNOY ontkende in 't begin ten sterkste, dat hij iets van JEROMME wist, doch, daar BARSE AMERIES volhield, gaf hij eindelijk de volgende vrij onbestemde verklaring: •

»Dict quil se souvient d'avoir ven ung grand home français, DOM^o JEROMME etc. Uit het meegedeelde bemerken wij, dat DE BRAY vóór het einde van 1560 te Doornik was en daar godsdienstige bijeenkomsten leidde; dat hij geen vaste woonplaats had, en dat de

31

kinderen van BARRE AMERIES haar niet genoeg vertrouwden, om haar de geheimen van DE BRAY te vertellen.

Een allerbelangrijkste gebeurtenis had plaats in de nacht van 1 op 2 November, waarbij de hoofdrol werd gespeeld door Dr BRAY. In die nacht toch werd door hem de *Confession de Foy* aan de koning van Spanje aangeboden, op een wijze zó zonderling, als zeker zelden, waarschijnlijk nooit, een geschrift aan iemand is overgegeven. De belangrijkheid van het feit noodzaakt ons, het schrijven van de commissarissen over deze zaak aan de Landvoogdes mee te delen.

Madame (zo schrijven zij) etc. ...

Het stuk, waarvan het meegedeelde een uittreksel is, werd door DE Bray, zoals later blijken zal, schoon en krachtig geschreven en klinkt op sommige plaatsen bijna profetisch. Zijn zacht en edel karakter schemert op verscheidene plaatsen door, en ware het gemoed van de Spanjaarden of liever van de Roomse geestelijkheid te vermurwen geweest, dan zou een brief als deze, daartoe liet zijn wel hebben bijgedragen.

Het laat zich begrijpen, dat alle mogelijke moeite werd aangewend om de auteur in handen te krijgen, wat echter bij de stipte geheimhouding niet zeer gemakkelijk vlotte. Toen eenmaal DE Bray genoemd was geworden, werd hij een voorwerp van de ijverigste nasporingen. Hij was een goede bekende, en hem in handen te krijgen, was heel wat waard. Met hetgeen DE LANNOY gezegd had, was men niet tevreden, hij werd geacht meer te weten dan hij reeds bekend had, en onderging daarom een nieuw verhoor, waaruit wij zien, dat al vrij wat van DE BRAY aan liet licht was gekomen. De LANNOY bleef echter bij hetgeen hij eenmaal gezegd had; geen woord was uit hem te krijgen, en, daar men zag, dat hij niet tot andere gedachten te brengen zou zijn, zelfs al ging men tot pijniging over, staakte men het onderzoek 9).

36

Een en ander over DE BRAY vinden wij in het verhoor van zekere weduwe D'ANTOING, als ze zegt:

.. que led' HIEROMME a par trois on quatre fois presché en sa maison en assemblées, et qu'elle l'a encoires oy ailleurs, mesmem que un nommée GUILLEMETTE sa fille, etc.

Wij vinden hier een eerste opheldering met betrekking tot het in 't kasteel geworpen pak, en zien tevens, dat DE BRAY zoveel mogelijk zorg droeg (èn door zijn naam te veranderen èn door zich over zijn persoonlijke omstandigheden niets te laten ontvallen), aan hen, die hij niet vertrouwen kon, onbekend te blijven.

Laat ons thans kennis gaan maken niet een man, die ons over DE Bray's verblijf te Doornik vele bijzonderheden geeft. De bedoelde persoon is GILLES D'ESPRINCALLES, van wie enige stukken, die voor ons van de grootste waarde zouden geweest zijn, (o. a. een geschrift van zijn hand aan GUY DE BRAY), verloren zijn gegaan, nadat zij, zo 't schijnt, tot belangrijke ontdekkingen hadden geleid. De commissarissen bezigden, toen zij zijn verhoor, dat de 15e November had plaats gehad, naar Brussel zonden, in een begeleidend schrijven deze woorden:

»Et euvoyons etc. Gelukkig is deze dernière *confession* bewaard gebleven. Hetgeen daarin op DF. BRAY'S geschiedenis betrekking heeft, laten wij hier woordelijk volgen:

Derniere confession de GILLES D'ESPRIRILLES du XVe novembre 1561.

Led. GILLES ESPRINGALLES de rechief mandé pardevas nous, pour estr oy et interrogué sur certainz poinetz a luy fornuz par escript. Etc.

Wij vinden. hier voor ons doel allerbelangrijkste bijzonderheden, niet alleen tot de uitwendige historie betrekkelijk, maar die ons ook een blik doen slaan in het inwendige leven van de Doornikse gemeente. Opmerkelijk is het, dat de bijeenkomst ten huize van NICAISE PETIT plaats had op Si. Michiel, dezelfde avond waarop het zingen van psalmen in 't openbaar in de stad Doornik een aanvang nam. Dat DE BRAY van het plan wist, is duidelijk. Zijn woorden. bewijzen dit »Car nous ne povons plus tentir le peuple soubz la discipline de patience”; dat hij er echter bepaald tegen was en de gevolgen, die er uit konden voortvloeien, goed overzag, dit blijkt uit hetgeen hij ten huize van PETIT verklaarde.

D'ESIMINGALLES geeft ons een vrij nauwkeurige persoons- beschrijving van DE BRAY, iets wat niet van belang ontbloomt, aan de nasporingen van PAILLARD ontsnapt is.

Nog zien wij, dat bij de commissarissen de gedachte reeds had postgevat, dat DE BRAY te beschouwen was als de vervaardiger van het geschrift, dat in de nacht van 1 op 2 November in het kasteel van Doornik geworpen was.

Onder degenen, die op de avondbijeenkomst ten huize van N. PETIT verschenen, zijn ook genoemd twee broeders NICOLAZ en JAQUES TAFFIN. Er komt in hun verhoren nog al een en ander voor, wat een betere voorstelling geeft van dusdanige bijeenkomsten. Daarop toch heeft betrekking hetgeen hier volgt:

“Me Nicolaz TAFFIN conseiller pensionnaire”, etc,

40

Uitvoeriger nog is N. TAFFIN in een verklaring, die hij enige dagen later aflegde. Na vermeld te hebben, o welke wijze hij door zijn neef was uitgenodigd om te komen avondmalen, gaat hij voort met, te zeggen, dat enigen tijd, nadat hij en zijn broeder de woning waren binnengetreden, een vreemdeling binnenkwam:

... duquel il n'auoit aucune cognoissance, et ne le vit oncques que ceste foiz et a depuys entendu quil s'appeloit HEROSME, qui fut amene par ANTROINE CARPREAU, etc.

Geheel en al overeenkomstig met hetgeen NICOLAAS TAFFIN hier zegt, is de getuigenis van JACQUES TAFFIN.

Was men aldus langzamerhand op de hoogte gekomen van vele zaken DE BRAY betreffende, het verwondert ons niet, dat de commissarissen nog meer wilden weten en alle mogelijke pogingen in 't werk stelden, om hem gevangen te nemen. Zo vonden wij in de Pointz et aricles, etc. etc.

43

Waar hij wel heeft vertoefd, zal het volgende hoofdstuk ons doen zien.

Een stuk, dat ons, vooral om de inwendige toestand van de gemeente te leren kennen, ontelbare diensten zou hebben kunnen bewijzen, is niet gevonden. Het is een nieuw verhoor van D'ESPRINGALLES. Uit een brief, die er bijgevoegd was, kunnen wij enigszins tot de inhoud besluiten.

Quant est de GILLES ESPRINGALLES etc.

Men ziet van hoe groot gewicht het zou zijn, indien wij nauwkeurig wisten, hetgeen hier slechts aangestipt is.

Toen DE BRAY het dreigend onweer zag opkomen, verliet hij Doornik, waar hij zoveel en met zulk een goede uitslag had gearbeid; hij begaf zich naar Frankrijk, waar hij zekerder meende te zijn van zijn leven dan in zijn vaderland.

Doch eer wij hem derwaarts volgen, moge hier een plaats vinden het allerbelangrijkste, wat aangaat zijn verblijf te Doornik ter onze kennis gekomen is.

Uit de: Papierra du Conseil des Troubles, vol. 32 fo. 105 vo.40. 106 vo., waar wij de charges contre GILLES Joly vinden, blijkt, dat DE BRAY tijdens zijn verblijf te Doornik enige tijd ongesteld is geweest, en dat zijn aanhangers bij hem kwamen om hem, terwijl hij aan het ziekbed was gekluisterd, te troosten.

44

Den 10^e Januari toch werd het verblijf van DE BRAY te Doornik ontdekt. Men vond zijn boekerij, tal van brieven, dagboeken enz., kortom alles wat hij bezat, en het gevolg hiervan was, dat men van nu af aan geheel en al op de hoogte was van zijn leven, zijn doen en laten. In een zeer uitvoerig schrijven aan de Landvoogdesse uitte zich de vreugde der commissarissen, nu zij eindelijk na lang zoeken het zo vurig verlangde hadden gevonden.

Het grootste gedeelte van dit aller-merkwaardigst document verscheen reeds in druk, doch wij nemen het hier geheel over, omdat alles daarin betrekking heeft op DE BRAY.

Est (madame) que nous avons fait telle dilligen qu'avons decouvert la maison, ou ce Guy DE BRESSE, aultrement Hierome, ministre et prédicant solloit resider en ceste ville, en la paroisse St Brixie. Et desiraus empoigner un neme JAN DE GAND et sa femme, etc.

De Landvoogdes was ten zeerste voldaan over de belangrijke vondst en gaf last om alles, nadat het doorgezien zou zijn, te verbranden. Het bevel werd opgevolgd, en spoedig toonde een rookzuil de inwoners van Doornik de plaats aan, waar DE BRAY'S documenten werden verbrand.

Wanneer wij nu, aan het einde onzer mededelingen aangaande DE BRAY'S verblijf te Doornik gekomen, de slotsom opmaken, dan kan met voldoende zekerheid worden aangenomen, dat de bijeenkomst, die in 1560 vóór Kerstmis was gehouden en waarvan Barbe AMERIES spreekt, wel niet de eerste van die aard te Doornik zal geweest zijn. Alles wijst er op, dat deze plaats de hoofdzetel was van zijn verblijf, vanwaar uit hij de omliggende steden, Rijsel, Valenciennes, wellicht ook Mons, bezocht. Gezamenlijk vormden zij één gemeente, aan wier hoofd DE Bray stond.

Het was een verstandige voorzorgsmaatregel, dat de bijeenkomsten gehouden werden in de parochie van St. Brixie, derhalve in de nabijheid van De BRAY'S woning. Hij behoefde zich nu niet ver op straat te begeven en had minder kans ontdekt te werden,

dan wanneer hij genoodzaakt geweest ware, de gehele stad te doorkruisen. Zagen wij, tijdens DE BRAY'S eerste werkzaamheid in Rijsel een zeker kerkbestuur hem bij zijn arbeid in de gemeente de behulpzame hand bieden, in Doornik vinden wij dit uitgebreider terug. Hier toch zijn diatres, sommige en anderen. Te Doornik vond men, zoals DE BRAY zelf zegt, »eenkerk van de gelovigen.»

In zijn onderhoud voorzag hij door de gelden, die gedurende de godsdienstoefeningen (misschien ook hij andere gelegenheden) voor hem werden ingezameld.

Merkwaardig zijn de avondbijeenkomsten. De godsdienstplechtigheden hadden hier alleen vóór en na de maaltijd plaats, en deze werd gehouden onder alledaagse gesprekken. Het hoofddoel was, mijns inziens, om nieuwe aanhangers te winnen; want velen, die er kwamen, hadden nog niet met het Katholicisme gebroken. Duidelijk blijkt de strekking uit hetgeen N. TAFfiN verzekert, wanneer hij verhaalt waarom Dr BRAY de plaats uit Openb. 3 : 15 (scio opera tua: quia neque frigidus es, neque calidus: utinam frigidus esses, aut calidus) gebruikte. Tot uitdeling van de sacramenten waren dergelijke vergaderingen minder geschikt, daar deze meer in de gemeente als zoodanig te buis behoorden. liet bint mij voor, dat er een belijdenis moest afgelegd worden, om als lid van de gemeente te worden aangemerkt; want, ware dit het geval niet, hoe zou men dan te weten zijn gekomen, wat er voor het lidmaatschap werd geëist?

Wel is waar had D'ESPRINGALLES gezegd: »qu'en

50

leurs Congregaons plus secretes, ne recoivent facilement tous venans, silz ne sent parauant Uien instructz a malice en leurs confessions” ; maar eerst uit de in DE BRAY'S verblijf gevonden. papieren wist men, dat er plechtige afzwering geschieden moest van pausdom en kerk. Er bestond dus een gemeente te Doornik, geheel in de trant van de kruisgemeenten, en de avondbijeenkomsten dienden tot het winnen van nieuwe leden.

De ontdekking, de 10^e Januari gedaan, gaf ook zekerheid aangaande de schrijver van de brief, die de 2^e November in het kasteel was gevonden. Ook is het voor ons van groot belang dit te weten, daar nu ook de auteur bekend is van het uitvoerig geschrift, waarin gehandeld wordt over de vervolging van de ware Christenen, daar het (gelijk vermeld is) van dezelfde hand was. Wij brengen dit in verband met de brief, die door CRESPIIN in 1559 aan DE BRAY gericht is, en waarin hij dezen een lijst vraagt van de martelaars, die die naam verdienen, uit deze gewesten. Het blijkt dus, dat CRESPIIN de hulp van DE BRAY niet te vergeefs heeft ingeroepen, en onmiskenbaar groot is dan ook de invloed geweest, door hem op de *Histoire des Martyrs* uitgeoefend. Met zeldzame nauwkeurigheid en juistheid zijn de Zuid-Nederlandse martelaren uit deze tijd beschreven, en menigmaal werd ik getroffen door de grote overeenkomst van CRESPIIN met de originele stukken, in het Rijks-archief te Brussel voorhanden.

Onmogelijk kon CRESPIIN, zonder belangrijke bijstand, zoveel geven als nu 't geval was. Zeker was niemand beter in staat zó uitvoerige berichten te leveren dan DE BRAY, die alles van nabij kende. ***Wij twifelen er niet aan, of CRESPIIN'S verblijf in 1566 te Antwerpen en andere plaatsen zal hem vele bouwstoffen geleverd hebben; doch dit staat vast, dat voor België een goed deel van DE BRAY afkomstig is.***

Wil D'ESPRINNALLES, dat de kennis van DE BRAY slechts van geringe omvang is geweest, dan vinden wij hier het bewijs, dat De BRAY zeer veel studeerde en

volkomen op de hoogte was van hetgeen er in de theologische wereld omging. Te oordelen naar de boeken, die in zijn boekerij voorhanden waren, was hij in het bezit van een grote menigte van werken van de Hervormers, en uit de aantekeningen, die hij maakte, laat zich afleiden, dat zij niet ongelezen bleven.

Bij al de drukke bezigheden, die DE BRAY had, voerde hij nog bovendien een zeer uitgebreide correspondentie met allerlei personen, en DATHENUS bestempelt hem met de titel van: *minister van Gods woord in de Nederlanden*.

DE BRAY vervulde een allerbelangrijkste rol. Niet alleen met Duitsland en Zwitserland stond hij in nauwe betrekking, ook in Frankrijk was hij gunstig bekend. Van bijna alles, wat daar voorviel, kreeg hij bericht door brieven en medelingen. Dat dit niet alleen gedaan werd met het doel, om hem op de hoogte te houden van hetgeen hier en daar voorviel, maar dat ook wel degelijk prijs werd gesteld op zijn oordeel, zijn raad en voorlichting, is boven alle bedenking verheven, en het zal van zijn kant ook wel niet aan welwillendheid en hulpvaardigheid ontbroken hebben. Wij vinden De BRAY hier bezig te midden van het gewoel en de strijd van die dagen. Hoofd van drie gemeenten, die beurtelings door hem worden bezocht en waaraan hij zijn beste krachten besteedt, door allen als om strijd gewild en gevraagd, vindt hij toch in weerwil van al die afmattende arbeid, nog tijd voor studie. Dat zijn werk hem ter harte gaat, zien wij uit de wijze, waarop hij bij Koning en hoge regering opkomt voor de aan zijn zorgen toevertrouwde kudde, en vrijheid vraagt voor het geweten, dat op de duur toch niet aan banden kan worden gelegd. En als hij bijna wanhoopt aan de verhooring zijner bede, dreigt hij niet met geweld, wel wetende dat dit niet baten zou, maar doet enkel de ernstige waarschuwing horen, dat, zo men voortging het volk te onderdrukken, de tijd niet verre meer kon zijn, dat het volk in opstand komen zou tegen de over hem gestelde machten.

Vóór dat wij met DE BRAY Doornik voor het naburige Valenciennes verwisselen, moeten nog drie feiten ter sprake komen, aldaar voorgevallen, en waarbij door sommigen aan de BRAY wordt gedacht. Ik bedoel :

1°. De dood van ADRIEN MICHEL;

2°. De gevangenneming van FRANCOIS VARLUT en ALEXANDER DAYKE (Decke);

3°. NICAISE DE LE TOMBE'S uiteinde.

Daar DE BRAS nu eenmaal de stad ontvlucht was, wist men niets beters te doen dan hem te verbannen en zijn beeltenis te verbranden: hetgeen echter niet geschied is op last van de commissarissen, die, nadat zij hun taak volbracht hadden, de 21^e Januari 1561 (n. s. 1562) tot hun vroeger werkkring terugkeerden. Dat zij de aanhangers van de nieuwe leer wel voor een tijd het zwijgen hadden opgelegd, maar hen niet hadden uitgeroeid zou spoedig blijken. Doch ons bestek gedooft niet hierover in 't brede uit te weiden.

Zien wij, 1°. hoe DE BRAY staat tot MICHEL.

Nadat RAHLENBECK gezegd heeft, dat DE BRAY Doornik verlaten had, deelt hij ons mee: qu'il se trouve de nouveau dans cette ville en Juillet 1563, lors du procès fait t't, ANDRE MICHEL, etc. Dit bericht is geheel en al bezijden de waarheid: niet in 1563, maar in 1562, en wel de 22e Mei, is Michel, ter dood gebracht.

Is dit zo, dan is het al zeer onwaarschijnlijk, dat DE, BRAY weinige maanden na zijn vlucht, weer in Doornik zal geweest zijn. Wel is er sprake van een verzoekschrift, hetwelk een vriend van MICHEL gemaakt heeft, doch van DE BRAY'S bemoeiingen

in deze is geen spoor te ontdekken.

2°. Toen VARLUT en DAYKE gevangen werden genomen, bevonden zij zich op enige afstand van Doornik met tal van vrienden, onder het gehoor van »een vreemden minister”, die zijn getrouwen ging verlaten. Die vreemde minister wordt voor DE BRAY aangezien. Hoe stellig DE LE BARRE zich ook uitlaat, toch is DE BRAY niet die »vreemde minister”. De persoon, waarover hier gesproken wordt, is CORNEILLE DE LESENNE, of, zoals hij ook genoemd wordt, CORNEILLE DE GAND.

Nu ten 3°. nog NICAISE DE LE TOMBE.

RAHLENBECK weet ons daarvan het volgende te vertellen: »Guy de Bres etc.

Hoe hebben wij hierover te oordelen? Dat bij de terechtstelling tamboers aanwezig waren, is waar ; onjuist is echter de opgave van de dag van de terechtstelling: deze is niet 12, maar 6 November. Dat DE BRAY de gewoonte had de gevangenen op te zoeken, kan door geen enkel bewijs gestaafd

54

worden; en bovendien is het onjuist, dat DE LE TOMBE hem niet gezien had, vóór hij hem in de gevangenis opzocht. De LE TOMBE kende DE Bant zeer goed, daar hij zelf getuigde in 1561 zijn preken in Doornik bijgewoond te hebben. Slotsom: DE Bray's leven kan gekend worden, zonder dat op de vier genoemde personen gelet wordt.

Zo komen wij ten laatste te Valenciennes.

Hetgeen wij daarvan weten, is weinig en reeds door PAILLARD gegeven.

Was het zingen van psalmen in Doorniks straten oorzaak geweest, dat DE BRAY bekend werd; ten opzichte van Valenciennes had dit voor hem dezelfde gevolgen.

DIESPRINGALLES had er reeds van gesproken, dat DE BRAY in Valenciennes kwam, en de vondst van 10 Januari bewees dit zonneklaar. Niet zodra was dit ter oren gekomen aan de Landvoogdes, of onmiddellijk liet zij aan de stadsprevoost onderstaande brief schrijven.

Tres chier etc.

Ph. MALLART was spoedig gevonden, en in zijn huis werd ook gevat SIMON FAUVEAU, die al geruime tijd gezocht was. In hun proces komt DE BRAY's naam enkele malen voor, doch zij laten zich zeer behoedzaam over hem uit. Dat ze hem kennen is duidelijk, doch zij houden hardnekkig vol, nooit een samenkomst onder zijn leiding bezocht te hebben.

Men ziet dat van DE Bray's arbeid te Valenciennes weinig te verhalen is, bij gebrek aan de nodige bescheiden. Dat hij er zijn aanhangers had, is boven allen twijfel verheven.

PAILLARD deelt nog een vrij groot stuk mee, dat hij betitelt

»Indication sur le predicateur et ministre protestant Guy de Bray”, doch het behelst niets anders dan een uittreksel van de door ons meegedeelde brief van 10 Januari.

55

HOOFDSTUK IV.

DE BRAY in Frankrijk. December 1561-Juli 1561

Nadat de auteur van het martelaarsboek (Van Haamstede) met een enkel woord gesproken heeft van het verblijf en de arbeid van DE BRAY in de Zuidelijke Nederlanden, gaat hij aldus voort: »ende sonder breeder te verhalen de moeyte, arbeyden ende swaricheden deses ghetrouwen knechtes Godts, sullen niet alleen betuyghen de Nederlantsche Ghemeynten: maar ook die van Diepen, Mondenier, en Amiens, deweleke hy bystondt ende te hulpe quam, doe nu de schrickelicke vervolginghen in zyn lant aenghericht, hem niet en lieten zyn ampt volvoeren”.

Opmerking verdient, dat niet Dieppe, maar Amiens DE BRAY de eerste schuilplaats aanbood. Een onwraakbaar bericht staat ons daarvoor ten dienste. Het luidt aldus: »Pour la fin (madame) nous ne voullons deleisser d'advertir vred. Alze. que entendons led' Gey DE BREZE, estre a Amyens, etc

Van elders weten wij, dat het in December 1561 alles behalve rustig was in Amiens, alwaar de katholieke en de protestantse partijen zeer sterk tegen elkaar over stonden. Dit gaf aanleiding tot herhaalde botsingen, die zó hoog liepen, dat het huis, waar de Hugenoten hun bijeenkomsten hielden, verwoest, de preekstoel stukgeslagen en de predikant gevangen genomen werd.

Brengen wij de beide berichten in verband met elkander, dan zouden wij daaruit besluiten, dat de predikant, die te Amiens gevangen werd genomen, niemand anders is geweest dan onze DE Bray. Zijn gevangenschap duurde echter niet lang. De onderdrukte partij toch riep de hulp in van JEAN DE MONCHY Sr. De SENARPONT, baron DE Vismes, die zich te Dieppe bevond, en bekend stond als ijverig Calvinist. Spoedig was hij te Amiens, bevrijdde de predikant en herstelde de orde, terwijl hij de schuldigen straffen liet. De 16^e April 1562 werd bij de gemeente als predikant aangesteld, (EBRARD HERAILLY-DUMONT).

Er is grond te vermoeden, dat DE BRAY, na uit de gevangenis ontslagen te zijn, nu en dan het nabijgelegen Montdidier zal hebben bezocht, om de predikant LA PLACE in zijn arbeid bij te staan.

Hoe lang DE BRAY zich in deze steden heeft opgehouden, is onbekend. Het kan zijn dat hij, tegelijk met DUMONT, Amiens verlaten heeft, om zich naar Dieppe te begeven. Is dit zo, dan moet DE BRAY zich reeds in de zomer van dat jaar in deze stad hebben bevonden. Of DE BRAY te Dieppe ingrijpend heeft gewerkt, is aan twijfel onderhevig, omdat de gebroeders DAVAL, die zeer uitvoerig stilstaan bij de kerkelijke aangelegenheden dezer jaren, niets hoegenaamd hieromtrent medelen.

Wij verkeren nu weer in duisternis omtrent DE BRAY'S lotgevallen. Is hij uit Dieppe naar Sédan gegaan, of wel heeft hij zich naar Antwerpen begeven? Voor dit laatste valt ook wel een en ander te zeggen, Nauwkeurig weten wij niets; slechts gissingen zijn mogelijk, en eerst in 1565 daagt er voor ons enig licht op. Uit dit jaar namelijk bezitten wij een brief, die DE BRAY uit Sédan (waar hij toen predikant was, bij HENRI ROBERT DE LA MAROK, hertog VAN BOUILLON), geschreven heeft a messieurs et freres du Cons, de “Capernaum”, d. i. aan het consistorie van Antwerpen. Uit deze brief, geschreven 10 Juli 1565, bemerken wij, dat DE BRAY, ongeveer een

jaar vroeger, met CH. NIELLIUS enige dagen te Brussel had doorgebracht, ten einde met de Prins van Oranje over zaken de godsdienst betreffende te onderhandelen, en dat hij in de loop van 1565 naar Metz was geweest, om de raad van TAFFIN in te winnen over de de Hertog VAN BOUILLON door LODEWIJK VAN NASSAU toegezonden Wittenbergse *Concordia*. Wij éren DE BRAY hier als *zeer gematigd* kennen, volstrekt niet afkerig van een mogelijke vereniging tussen Calvinisten en Martinisten, waarover in dit jaar en de volgende zoveel te doen is geweest.

Toen DE BRAY uit Metz was teruggekeerd en zijn beschermheer de uitslag zijner zending had meegedeeld, wilde deze, dat ook het consistorie van Antwerpen hiermee in kennis zou worden gebracht, aan welk verlangen DE BRAY gaarne voldeed. Hij roert echter ook andere onderwerpen aan. Zo wil hij, en ook TAFFIN, indien 't nodig is, naar Antwerpen komen, om te helpen arbeiden aan de bloei en de uitbreiding van de gemeente, en waarschuwend laat hij zijn stem horen tegen de **Anabaptisten**, over wier vorderingen te Antwerpen hij ten zeerste bedroefd is.

58

Wat ons in deze brief vooral treft, is de grote genegenheid en liefde, die DE BRAY koesterde voor de gemeente te Antwerpen, waaraan hij, volgens zijn zeggen, vele verplichtingen had, doch waarvoor hij door omstandigheden buiten zijn toedoen, verhinderd was, de nodige dankbaarheid te tonen. De woorden, die nu volgen, verdienen in hoge mate onze aandacht: »Oure bon Dieu nous face la grace que nous puyssions bientost ætourner pour besoigner en sa vigne, comme nous besoignons icy”.

Onder Vigne wordt de gemeente van Antwerpen verstaan, gelijk bekend is. Letten wij hier nauwkeurig op alles, dan zien wij, dat er tussen DE BRAY en de gemeente te Antwerpen een allerinnigste betrekking bestond, en dat het niet aangaat, hier alleen te denken aan een band, ontstaan door de vroegere werkzaamheid te Doornik en omliggende plaatsen. Mijns inziens heeft DE BRAY de gemeente gekend, ja wat meer is, er zelf in gewerkt, waarom anders *retourner*? Is het niet mogelijk, dat DE BRAY, na een kort oponthoud in N.-Frankrijk, naar Antwerpen is gekomen, van daaruit met Nielles in 1564 de Prins te Brussel heeft bezocht en eindelijk »par la malice des hommes” genoodzaakt is geworden op nieuw zijn vaderland te ontvluchten? Zo dit kon toegestemd worden, dan ware ook niet onzeker, dat de Prins alstoen aan de Hertog VAN BOUILLON zal hebben geschreven, zich het lot van dezen geleerden, ijverigen en zachtzinnigen man aan te trekken.

Opheldering te geven omtrent het aanhangsel, door DE BRAY bij deze brief gevoegd, is mij tot heden niet gelukt, wellicht doet nader onderzoek ook hier eenmaal het gewenste licht opgaan.

Was het ons niet mogelijk de tijd te bepalen, waarin DE BRAY te Sédan is gekomen, beter zijn wij ingelicht omtrent zijn vertrek vandaar, dat voorviel in 1566. Hoe en wat DE BRAY voor zijn

59

gemeente te Sédan is geweest, weten wij niet; dat hij haar niet zal verwaarloosd hebben, is na al het voorgaande te begrijpen. Hij zal er zich bevonden hebben in de schoot van zijn huisgezin: een voorrecht, dat hem bij zijn herhaald omzwerven niet al te menigvuldig ten deel viel.

Wij moeten nu nog wijzen op zijnen letterkundige arbeid in deze jaren. In 1564

verscheen te Antwerpen een boekje, behelzende de geschiedenis van CHRISTOPHORUS FABRITIUS en OLIEVERUS BOCK of BOUCK. Dit boek heeft DE BRAY in 1566 uit het Vlaams in het Frans vertaald: een bewijs alzo, dat hij ook de Vlaamse taal machtig was.

Nog verscheen in 1565 de eerste druk van een, werk, door hem geschreven tegen de Anabaptisten dat niet alleen van historiekennis, maar ook van grondige belesenheid getuigt. Enkele passages uit de opdrachtsbrief doen ons zien, dat het werk in Frankrijk is vervaardigd. 1)

Zeker zal ook DE BRAY niet vreemd zijn geweest aan de zending van Vlaamse boeken, die te Sédan gedrukt en van daar uit over België werden verspreid.

Uit alles blijkt ons, dat DE BRAY allengs een hoogst belangrijke persoon geworden was, op wiens raad prijs gesteld werd, die met Prins Willem confereerde en groeten invloed oefende.

Hij was een spil waarom zeer veel draaide, een krachtig meewerker (in gematigde zin) tot voorbereiding van de zaken, die komen zouden, terwijl hij, door mee te arbeiden aan de verzoening van Calvinisten en Martinisten, bewees een man te zijn, die boven velen zijner tijdgenoten op echt Christelijk standpunt stond.

1) Wij willen hier denken aan een Vlaamse (Hollandse) editie, en wel die editie, die, gelijk Dr. SEPP (Geschiedkundige Nasporingen II, blz. 120 enz.), gist, in 1566 te Antwerpen is gedrukt. Mag dit worden aangenomen, dan is De BRAY'S hand er in te kennen. Daardoor toch wordt verklaard, waarom deze uitgave uitvoeriger dan die van 1565 handelt over FABRITIUS en DE Boeck, verder de behandeling van de 16 martelaren, voorkomende in Dr. SEPP'S a. w., blz. 122; en wat mijns inziens hier vooral gewicht in de schaal legt is dit, dat nu begrijpelijk is, waarom het zeer rekkelijk gevoelen aangaande het sacrament des doops, uit de verhoren van ANTOINE VERDICT, voorkomende in de editie van 1559, afgedrukt bij SEPP, a. w. blz. 12, hier is weggelaten. 't Is dan niet aan bekrompen dogmatisme toe te schrijven, dat in de editie van 1566 de woorden van VERDICT niet voorkomen, maar aan de diepe haat, die DE BRAY koesterde tegen de Anabaptisten.

HOOFDSTUK V.

DE BRAY in Antwerpen en Valenciennes, Juli 1536 - 23 Maart 1567.

Ontvluchting. Gevangenneming.

Dood. Maart 1567 - 31 Mei 1567.

»Si vous sembloit, que nous y pourions fe quelque chose, etc. Zo schreef DE BRAY in Juli 1565 naar Antwerpen, en in 1566 was voor beiden de gelegenheid daar, om te dezer plaatse iets te doen. Reeds in het begin van het jaar was TAFFIN in Antwerpen geweest, en DE BRAY's hulp werd door het consistorie in de maand Juli gevraagd. In deze maand had te St. Troneen bijeenkomst plaats van edelen, en door het Consistorie van Antwerpen werden MODED Da LA GRANGE, JUNIUS, benevens nog een onbekend predikant daarheen gezonden, om aan de edelen een verzoekschrift te overhandigen. De leegte, ontstaan door het vertrek van Junius, werd aangevuld door DE BRAY, die tot dat einde overkwam uit Sédan, vooral ook met het doel om tegen de Anabaptisten te ageren. »... que les Anabaptistes troubloyet les egles de Flandre, etc. Lang heeft DE BRAY te Antwerpen niet vertoefd. Hij is er evenwel geweest op een allerbelangrijkst tijdstip, en zal er zeker een gewichtig aandeel genomen hebben in de beraadslagingen van het Consistorie, dat als het middelpunt van de bewegingen in 1566 kan worden aangemerkt. Bedrieg ik mij niet, dan had DE BRAY te Antwerpen zijn intrek genomen bij JAN DE MARETZ 1).

Toen Dr LA GRANGE van de vergadering te St. Tron was teruggekomen te Valenciennes, schreef hij de 26^e Juli aan DE Bray, dat men zeer verlangend was naar zijn tegenwoordigheid, dat hij wel zou doen aan het Consistorie aldaar te berichten, wanneer het hem gelegen viel te komen, waar men hem zou kunnen afhalen, ja, dat men alles voor hem wilde doen, wat, hij maar verlangde. Dit aanbod moet De Bray ten zeerste verblijd hebben. Hem werd nu weer de gelegenheid aangeboden, om te arbeiden in een plaats, die zeker aangename herinneringen in zijn gemoed had achtergelaten, toen hij in 1561 genoodzaakt was geworden zijn heil te zoeken in de vlucht, en het verwondert ons niet.

Niet heel lang nadat DE BRAY de brief van DE LA GRANGE had ontvangen, verliet hij Antwerpen, en zo vinden wij hem in de eerste dagen van Augustus op reis. De 8e kwam hij te Doornik, waar hij des nachts vertoefde, en in de morgen van 9 Augustus, ten verzoeke van enige zijner vrienden zeer ten genoege van de toehoorders een preek hield achter de abdij „aux Nonnains”.

1. Pièces de 16e siècle T. I, f0. 206 v°. Hier komt een lijst voor van receptateurs van de predikanten te Antwerpen. Wij vonden daar o. a. het volgende:

„TAFIN in de Vlaminek strate, bij eenen Waet no fugitiff. ende noch tot LOUYS DU BLOIS, deer vuyt hangt Cameryck. Noch tot bij P. Mistres, daer af hij de dochter halt (bijna onleesbaar) noch tot JA. SOUREAU hij de Minnebroeders.

Een predicant genaemt J. v. d. HEYDEN gelogeert bij JAN DANEELS.

Een Spaensclen predikant, gelogeert tot MARCUS DE PALMA.

ISEBRANDUS in de gasthuys beempden bij Metsere eenen die fugitiff is. Idem bij Aert V. D. BEKEN in 't Sweert.

HERMANNUS is gelogen gheweest hij CORNELIS BOUSYN, By d'advocaat Retins. By de procureur Dionisi in de pauw aen 't bierhoofd.

Een Walsche predicant heeft gelogeert tot JAN DE Marez, enz.

Daar nog andere predikanten warden genoemd, als: JUNIUS, NIELLILS enz., zo is zonder twijfel onder de Waelschen predikant DE BRAY te verstaan.

64

In de namiddag verliet DE BRAY Doornik, voorafgegaan door tal van personen uit Valenciennes, die gekomen waren om hem af te halen, en gevolgd door een groot getal van vrienden uit de stad, waar hij een nacht vertoefd had. Tegen het vallen van de avond kwam hij te Valenciennes aan, alwaar hij de eerste nacht zijn intrek nam in een herberg, die op haar uithangbord *een beer* had; de twee volgende nachten bracht hij door in het huis van zijn zuster, die gehuwd was met de aanzienlijke lakenkoopman DANIEL DE LA DEUZE; daarna kwam hij hij JACQUES BLZQU, totdat hij eindelijk een huis betrok van CHARLES DE LIEVIN, heer van FAMARS. De jaarwedde, die DE Bray zou genieten voor zijn werkzaamheden, werd door het Consistorie bepaald op 50 ponden Vlaams. Het is niet waarschijnlijk, dat met DE BRAY ook zijn huisgezin zich te Valenciennes vestigde. Vermoedelijk was dit nog te Sedan, toen hij te Valenciennes kwam; doch zeker is het, dat zijn vrouw en kinderen, zoal niet onmiddellijk, dan toch binnen betrekkelijk korte tijd Frankrijk zullen hebben verlaten, om zich in de nabijheid van Valenciennes, denklijk te Mons of een van de aanliggende plaatsen, metterwoon te vestigen. Dat zij niet in Frankrijk bleven, blijkt uit hetgeen DE BRAY de 19^e Mei 1567 aan zijn moeder schreef. Niet onmogelijk is het ook, dat DE Bray zijn huisgezin naar Valenciennes heeft

65

laten komen, toen hij, na enige tijd bij verschillende personen vertoefd te hebben, het huis van FAMARS betrokken had.

Zo was dan DE BRAY, na een afwezigheid van ruim vijf jaar, weer te Valenciennes gekomen, en weinig bevroedde hij zeker, toen hij er door een jubelende en joelende menigte begeleid binnentrok, dat hij er binnen enkele maanden het einde van zijn leven vinden zou.

De laatste periode van dat leven, waartoe wij thans zijn gekomen, gaat geheel en al op in de allermerkwaardigste geschiedenis van de stad Valenciennes, van Juli 1566 af tot het einde van Maart 1567, en het is onmogelijk haar te beschrijven, zonder met allerlei bijzonderheden, die tot de belegering van Valenviennes, het consistorie aldaar, en DE BRAY'S ambtgenoot DE LA GRANGE in betrekking staan, in gedurige aanraking te komen.

Zag het er voor de Rooms-Katholieke partij te Valenciennes in 't begin van 1565 vrij goed uit, toch zaten de Hervormden, al was hun het zwijgen opgelegd, niet stil. Immers in Mei gingen twee hunner naar Genève, om daar een predikant te halen, die onder hen werkzaam zou kunnen zijn. Deze reis was niet vergeefs, dewijl hun de vurige PEREGRIN DE LA GRANGE werd meegegeven, om in de bestaande behoefte to voorzien. Niet zodra was deze te Valenciennes aangekomen, of hij begon met alle kracht afbreuk te doen aan de Roomse kerk, wat hem bijzonder gelukte. Al heel spoedig kon men zijn grote invloed op de bevolking waarnemen, en ging in de beginne alles vrij wel in 't geheim, na de aanbieding van het verzoekschrift van de edelen trad hij in het openbaar op.

Langzamerhand verloor de stadsregering alle gezag, en al gelukte het haar de open-

bare preken enige dagen te verhinderen, ze voor goed te beletten ging niet. Het verbazend groot aantal toehoorders, dat er steeds bij tegenwoordig was, bewees maar al te klaar, dat ze in de smaak vielen van een groot gedeelte van de inwoners van Valenciennes: Van de 8^e Juli tot de 7^e Augustus werden 12 openbare preken gehouden in de nabijheid van de stad, deels door PEREGRIN DE LA GRANGE, deels door JEHAN LESEUR, die optrad, tijdens DE LA GRANGE te Antwerpen en te St Tron was. Steeds groter werd de spanning in de stad tussen Calvinisten en Roomsens, en de nieuwbenoemde gouverneur DE NOIRCARMES trachtte te vergeefs, ter voorkoming van ongeregelheden, de inwoners te bewegen, Spaans garnizoen in de stad te laten komen.

Gelijk gezegd is, was DE BRAY de 9^e Augustus 's avonds te Valenciennes aangekomen, en reeds. De volgende dag hield hij zijn eerste openbare preek te Anzin. Hij verscheen hier, vergezeld van zijn ambtgenoot DE LA GRANGE, omringd door een zestigtal gewapende ruiters. De preek duurde anderhalf uur en werd voorafgegaan door het lezen van een gedeelte van de Bijbel en het zingen van enige psalmverzen. De aanzienlijkste burgers uit Valenciennes waren in groot getal aanwezig. Toen de preek geëindigd was, werd door Guy BRAY een kind gedoopt, terwijl hij na afloop hiervan door de ruiters (welke hun pistolen ontlaadden, vóór ze in de stad kwamen) naar zijn woning werd geleid. Om beurten werden van nu af door de beide predikanten dergelijke godsdienst oefeningen buiten de stad gehouden, hetgeen voortduurde tot de 18^e Augustus d.a.v., en ten einde gereed te wezen om vijandelijke aanvallen, indien zulks nodig mocht zijn, af te slaan, zorgde men er voor, steeds goed gewapend te verschijnen op de plaats, waar de preken werden gehouden.

In betrekkelijk korte tijd was dan ook de godsdienstige gezindheid van de inwoners van Valenciennes geheel veranderd; en, kon men met Pasen nog aan de Landvoogdes schrijven, dat er in geen jaren zo getrouw was deelgenomen aan de kerkelijke plechtigheden, nu hadden zich van de 30,000 inwoners meer dan twee derde bij de predikanten aangesloten, en PAILLARD zegt terecht, als hij een beschrijving levert van de bevolking van de stad in die dagen: »Cette population etc.

De regering had niets meer te zeggen; de door haar genomen besluiten werden beschouwd als niet uitgevaardigd. De 20e Augustus werd een ban geproclameerd: »de non assembler pour faire ghuet sans y estre appellé aultrement” en de 22e een nieuwe ban: »de non mectre par escript tant ceulx de l'ancienne que de la nouvelle religion”. Niets mocht baten, de partij van de Calvinisten werd steeds invloedrijker, al stouter en stouter werden de eisen, die zij stelde.

De 24e Augustus had te Valenciennes de beeldenstorm plaats, en de daaraanvolgende dag traden DE BRAY en DE LA GRANGE in twee van de leeggeplunderde kerken voor een talrijke schare van hun volgelingen op, de eerste in de St. Janskerk, de tweede in de kerk bij het Begijnenklooster (église au Beguinage). Nog diezelfde dag (25 Augustus) werden door Noircarmes op bevel van de Landvoogdes, de beide zich te Valenciennes bevindende commissarissen teruggedroepen, tot zolang de zaken een andere en gunstigere wending zouden hebben genomen.

De 26e Augustus kwamen uit Brussel enige edelen in de stad, om te spreken over het verdrag, dat de 23^e van diezelfde maand te Brussel was gesloten, en waarbij door MARGARETHA de vrijheid van preken was toegestaan, zoals bleek uit een schrijven, dat zij mee hadden gebracht.

Deze missive van de Landvoogdes werd ook meegedeeld aan het Consistorie; doch alvorens dit er toe overging, de in bezit genomen kerken te verlaten en weer te gaan preken buiten de stad, ter plaatse waar zulks vroeger was geschied, zou eerst door DE

BRAY geschreven worden naar Doornik, aan AMBROSIUS WILLE, om van hem te vernemen, hoe men in deze zou handelen.

De BRAY deed in zijn brief aan WILLE de volgende drie vragen:

1°. of de Calvinisten te Doornik gewapend ter preek kwamen;

2°. of de plaatsen, waar zij hun godsdienstoefeningen te Doornik hielden, hun waren gegeven door de magistraat, dan wel of zij ze door geweld hadden bemachtigd;

3°. hoe het volk te Doornik dacht over het pas uitgevaardigde plakkaat tegen de beeldstormers, welk plakkaat tegelijk het verbod bevatte, om in 't vervolg gewapend naar de preken te gaan.

Wille antwoordde de 29^e Augustus op dit schrijven van DE BRAY, dat zij ongewapend verschenen in de plaatsen, waar zij hun godsdienstoefeningen hielden, dat zij hoopten dit ook in 't vervolg door Gods genade te zullen kunnen doen, dat zij zouden trachten van de regering van de stad de nodige gebouwen te krijgen, en eindelijk dat het volk niet zeer was ingenomen met het nieuwe plakkaat.

Toen deze brief te Valenciennes was bekend geworden, eisten de Calvinisten binnen de stad geschikte plaatsen, om daar hun bijeenkomsten te houden. Zij meenden hierop recht

69

te hebben, daar zij het grootste deel van de bevolking uitmaakten.

Noircarmes stond, op last van de Landvoogdes, de inwilliging van dit verzoek niet toe, terwijl hij er met nadruk op wees, dat, indien het compromis van de 23^e Augustus niet werd nagekomen, het wel eens verkeerd met hen zou kunnen aflopen.

Dit laatste is dan ook gebeurd, en van het ogenblik af waarop NOIRCARMES de zo evengemelde weigering deed, tot op de dag, dat de stad definitief in staat van beleg is verklaard geworden, is op alle mogelijke wijzen onderhandeld, ent tot een minnelijke schikking te geraken.

Niets bracht echter tot het beoogde doel, daar alles afstuitte op de onverzettelijkheid van de Calvinisten, die daartoe niet weinig van buiten af werden aangezet.

De Landvoogdes eindelijk, het dralen en talmen moede, vaardigde de 14^e December 1566 een plakkaat uit, waarbij de stad beschuldigd werd van *rebellie gepleegd te hebben tegen de Koning*, en van nu af werd zij geheel en al ingesloten door de troepen van NOIRCARMES.

Kort voordat MARGARETHA de stad in staat van beleg verklaarde, schreef NOIRCARMES nog aan haar: »Je pense bien entre etc.

Gedurende het beleg was alle macht in handen van de Calvinistische partij, aan wier hoofd stonden de drie predikanten DE BRAY, DE LA GRANGE en JEHAN CATEUX, Vooral DE LA GRANGE is het geweest, die door zijn vurige en bezielende taal grote invloed op de bevolking heeft uitgeoefend, en voor een deel moet ook aan zijn toedoen worden toegeschreven, dat de bevolking van Valenciennes weigerde, de troepen van NOIRCARMES binnen te laten; want toen hem werd verzocht, het volk aan te sporen, het vreemde garnizoen binnen te laten, zei hij: "Ik wilde liever, dat mijn tong aan mijn gehemelte werd vastgehecht, en dat ik stom werd gelijk een vis, dan mijn mond

70

te openen, om het volk aan te sporen een zo wreede en onredelijke zaak te doen". En als D'Oultreman er hem op wees, dat het beter was, dat hij en zijn aanhang de stad verlieten, dan haar bloot te stellen aan de woede van een zijns inziens terecht verontwaardigde Koning, zei hij: "dat het niet aan hem stond, zich te bemoeien met het vertrek van de predikanten, en dat God de Schepper, die hen in Zijn bescherming

had, machtig genoeg was om hen te verdedigen en Zijn evangelie te bewaren tegen de samenspanningen van de tyrannen”.

Wordt ons door deze zegsman DE LA GRANGE geschilderd als een rebel, veel gunstiger is zijn oordeel over DE BRAY, als hij zegt, “dat er nog een ander predikant was, van geboorte Henegouwer, wiens naam was Guy DE BRAY, die zich verzette tegen de raad van DE LA GRANGE, *door het volk aan te raden te gehoorzamen aan de bevelen des Konings.*”

Zoals reeds boven is gezegd, moet wat te Valenciennes geschied is, vooral gesteld worden op rekening van personen, die niet in de stad vertoefden, en die Valenciennes wilden gebruiken als basis eener operatie, die, ware ze gelukt, de belangrijkste gevolgen na zich zou hebben gesleept. De bewoners was (dit staat vast) door de edelen hulp toegezegd, en toen die hulp uitbleef, moesten zij zich overgeven aan NOIRCARMES, daar zij op een beleg niet voorbereid waren en dit dus op de duur zonder bijstand onmogelijk konden volhouden. Menige belangrijke bijdrage tot staving van dit gevoel is te vinden in de: “Interrogatoires politiques de GUY DE Bray, DE LA GRANGE en CATEUX”, waaruit zonneklaar blijkt, dat gehandeld is op aansporing van vele van de verbondene edelen, vooral ook van Prins WILLEM VAN ORANJE 1).

1) Dat WILLEM VAN ORANJE en met hem tal van andere edelen de hand hebben gehad in de opstand te Valenciennes, leert ons JEAN CATEUX (vgl. over deze bijlage D, blz. 46, noot 2). ...

Ook mag niet worden voorbij gezien, dat de admiraal DE COLIGNY in de laatste dagen van October of in 't begin van November te Valenciennes is geweest. ... ook had de graaf van HORDES, tijdens hij te Antoing was, aan JACQUES GELLÉE (een inwoner uit Valenciennes) beloofd, dat de stad binnen twee, uiterlijk drie weken hulp zou ontvangen (bijlage D, blz. 59). Men wist ook te Valenciennes, tijdens de belegering van de stad, zeer goed, dat LODEWIJK pogingen in 't werk stelde om Duitse hulptroepen te krijgen en dat BREDERODE zijn best zou doen een leger op de been te brengen in de nabijheid van Antwerpen. Alles afdoende eindelijk is, dat WINGLE de 12^e December te Valenciennes is geweest, ons te zien, hoe de toestand van zaken was, ten einde naar bevind te Antwerpen verslag te doen. Voor de verschillende pogingen, die zijn aangewend om de stad te ontzetten, verwijs ik naar bijlage D, blz. 63, 81 en 73, waar ze worden vermeld.

Moet dit worden toegestemd, dan kan het ons niet bevreemden, dat, vooral toen in de stad groot gebrek begon te heersen, reikhalzend naar de beloofde hulp werd uitgezien, en dat men zonderling te moede zal zijn geweest, toen in de laatste dagen van Januari of in het begin van Februari een bericht in de belegerde veste kwam, o. a. inhoudende, dat de Prins had verklaard, dat het onnodig was nog op zijn bijstand of hulp te rekenen, en dat het beste zou zijn, zich hierin zo goed mogelijk te schikken, met de bijvoeging dat pogingen zouden worden in het werk gesteld, om, indien zij zich wilden overgeven, billijke voorwaarden voor hen te erlangen 1). Wat vóór

73

het beleg was geschied, had ook nu weer plaats: zonder ophouden werd er onderhandeld, doch evenmin als toen, kwam ook nu een schikking tot stand.

NOIRCARMES, die ten laatste deze onderhandelingen, die tot niets leidden, moede werd, liet in de nacht van de 21^e op de 22^e Maart een batterij tegen de stad oprichten,

die de volgende nacht in gereedheid kwam en de 23^e Maart het vuur tegen de stad opende. Weinige uren daarna gaf zij zich op genade over, na een belegering doorgestaan te hebben van ruim drie maanden.

Dat de overgave zo spoedig volgde op de opening van het vuur, moet daaraan worden toegeschreven, dat de inwoners van de stad niet op een bombardement voorbereid waren, omdat men hun had voorgespiegeld, dat dit in geen geval zou plaats hebben.

Onmiddellijk na de overgave werden de wapens aan de burgerij ontnomen, de privilegiën ingetrokken, de hoofden van de opstand met tal van andere personen, die er aan hadden deelgenomen, gevangen gezet en de 31^e Maart door MARGARETHA een commissie benoemd, om een onderzoek in te stellen naar alles wat gebeurd was, ten einde daarvan een nauwkeurig verslag te maken en de schuldigen naar verdienste te straffen.

In de aard van de zaak lag, dat in de allereerste plaats gezocht werd naar DE BRAY en DE LA GRANGE, en de Landvoogdes gelastte NOIRCARMES, de beide

74

predikanten onmiddellijk, na ze op de pijnbank uitgehoord te hebben, te doen ophangen.

Dan, welke moeite NOIRCARMES ook aanwendde, en hoe hij zijn best deed de bedoelde predikanten te vinden, het gelukte hem niet, hoewel hij er vast van overtuigd meende te zijn, dat zij de 26^e Maart nog in de stad waren, wat ook werkelijk zo was, en hij vond het zeer onaangenaam, dat hij juist die twee personen, die als de hoofden van de opstand werden beschouwd, niet in handen kon krijgen, niettegenstaande daartoe de ijverigste pogingen door hem werden aangewend. Nog vijf dagen na de overgave bleven zij in de stad verborgen, totdat het hun gelukte, in de nacht van de 28^e op de 29^e Maart te vluchten. In hun gezelschap bevond zich ook MICHEL Herlin, de jonge. Zij waren allen verborgen geweest in het huis van JEAN LE MESUREUR, die hen ook in de gelegenheid had gesteld om de stad te verlaten 4). Hun plan was om de grenzen over te trekken, ten einde, hetzij in Frankrijk of elders, een goed heenkomen te vinden.

Enige bijzonderheden, deze poging tot ontvluchting betreffende, worden door PONTUS PAYEN 5) en door NICOLAAS SOLDOYER 6) meegedeeld. PAPEN zegt, dat zij zich des nachts met een kleine boot door de Waterpoort hadden verwijderd, terwijl SOLDOYER, waarschijnlijk meer nauwkeurig, bericht, dat zij zich door middel van touwen van de

1 Vgl. Papiers d'État, Liasse 78 de la restitution par l'Autriche en 1862.

2 Vgl. zijn brief van die dag aan de Landvoogdes in Liasse 71 de la restitution par l'Antriche en 1862.

3. Vgl. A. HENNE, l. e., T. I, p. 324 en 325.

4. Vgl. POULLET, l. e., T. II, p. 354.

5 Vgl. A. HENNE, l. c., T. I, p. 325.

6 Vgl. A. Pinchard, l. e., T. 11, p. 263.

74

stadsmuur hebben laten afzakken. Zodra zij buiten de stad gekomen waren, hebben zij zich verborgen in de omliggende bossen, totdat de honger hen dwong te voorschijn te komen. De ganse nacht doorlopende, kwamen zij in het dorp St. Amand (destijds schijnt dit nog een dorp of vlek te zijn geweest) en namen daar hun intrek in zekere hun bekende herberg, waar zij zich terstond aan het eten begaven. Intussen had MICHEL REHLIN Jr. door zijn kleding de aandacht getrokken van een landbouwer,

die naar 't scheen de zaak niet vertrouwd en meende er de maire van te moeten verwittigen. Dit geschiedde, met het gevolg dat de maire kwam en de vluchtelingen gevangen liet nemen 1). Als ondergeschikte zond hij hiervan onmiddellijk bericht aan de graaf Du Roelx 2),

1. Vgl. A. HENNE, 1. c., T. I, p. 325. MORILLON schreef naar aanleiding van de gevangenneming van deze vijf personen aan GRANVELLE (POULLET, 1. c., T. II, p. 853 en 354)

2. „JEAN DE CROY, comte du Roelx, etc. Vgl. POULLET 1. C., T. b, p. 277, note 2.

76

de gouverneur van Doornik, en deze had niet zódra de medeling ontvangen, of hij stuurde enige zijner onderhorigen om de gevangenen uit St. Amand te halen. De maire van de plaats was echter naar Brussel vertrokken, om zelf het verblijdende nieuws aan de Landvoogdes te brengen, en zijn luitenant weigerde de gevangenen mee te geven. Du ROEULX, weinig gesticht over deze weigering, zond er nu de procureur des konings heen, die, na enige harde woorden tot de luitenant gericht en hem gedreigd te hebben met de ongenade des Konings, eindelijk de gevangenen meekreeg en ze naar Doornik vervoerde, alwaar ze stevig geboeid de 31^e Maart 1567 aankwamen en in het kasteel werden opgesloten 1).

In een brief, door DE BRAY uit zijn gevangenis te Valenciennes aan zijn vrienden aldaar geschreven, geeft hij een uitvoerig verslag van datgene wat betrekking heeft op zijn overbrenging van St. Amand naar Doornik. Ik deel hier zijn eigene woorden mee: Guy DE BRES a present prisonnier et avparavant ministre et Pasteur de l'eglise réformée de nostre Seigneur Jesus Christ, qui est en en la ville de Valenciennes: etc.

1. Liasse 78 de la restitution par l'Autriche en 1862.

77

Zo waren dan nu DE BRAY en DE LA GRANGE in het kasteel te Doornik opgesloten, en de graaf Du ROEULX liet niet na, hiervan onmiddellijk aan de Landvoogdes kennis te geven. Uit het antwoord, dat de 1^e April 1567 door MARGARETHA hierop aan Du ROEULX gezonden werd 2), ziet men, dat zij van oordeel was, dat de gevangenen zo spoedig mogelijk naar Valenciennes moesten worden gevoerd.

Du ROEULX kon zich met dit schrijven niet verenigen, zoals blijkt uit zijn antwoord van 3 April 3).

De Landvoogdes bleef evenwel bij haar eenmaal genomen besluit, en de 3^e April kwam het uitdrukkelijk bevel uit Brussel aan Du ROEULX, dat hij de gevangenen naar St. Amand zou laten brengen, waar dan iemand zou zijn van de nodige gewapende macht voorzien, om hen naar Valenciennes te brengen 4).

Naar alle waarschijnlijkheid hebben DE BRAY en DE LA GRANGE, tijdens hun verblijf te Doornik, ook een politiek verhoor ondergaan, waartoe de Landvoogdes haar toestemming had gegeven 5).

1. Vgl. l'Histoire du Pays—bas et Guy de Bres, p. 17-19.

2 Vgl. bijlage G, blz. 118.

3 Vgl. bijlage G, blz. 119 en 120.

4 Vgl. bijlage G, blz. 124 en 125.

5 Vgl. boven blz. 44, noot 2 en bijlage G, blz. 121.

Tijdens DE BRAY te Doornik in het kasteel gevangen zat, kwamen, gelijk reeds werd

meegedeeld, verscheidene personen zoowel mannen als vrouwen hem bezoeken, waarvan sommigen de spot met hem dreven, anderen hem belasterden, nog weer anderen medelijden met hem hadden, terwijl er zeer velen waren die met hem wilden disputeren, doch die, zodra ze het niet meer tegen hem volhouden konden, zeiden: »nous ne sommes par Theologiens” 1). Uit de gesprekken, die DE BRAY hier heeft gevoerd en die gedeeltelijk door hem worden meegedeeld, leert men hem kennen als vaardig in het debat, toegerust met een zeer grote belesenheid en nauwkeurige kennis van zaken. Bijna alles wat men besprak, heeft betrekking op heiligenverering, avondmaal (hoc est enim corpus meum), aanroeping van Maria en dergelijke. Hoe zal het de vromen DE BRAY wel te moede zijn geweest, toen een dronken priester hij hem kwam om met hem over het avondmaal te spreken?

Als staaltje van zijn gevatheid, dat tevens kan dienen om zijn geringe vrees voor de geestelijkheid te leren kennen, diene het volgende:

Ook bleef DE BRAY niet onkundig van de strijd, die gevoerd werd tussen Du Roelx en de Landvoogdes, zoals we zien uit deze mededeling van hem: etc. 3)

1 Vgl. l'His toire de Pays-bas et Guy de Bres, p. 19.

2 Vgl. id., p. 27.

3. QUATREVAULX was luitenant bij de busschieters te paard, van de garde van de graaf Du Roelx; vgl. PINCHART, 1. c., T. II, p. 269.

79

Weldra kwam nu ook een officier, DE TRAMERY geheten, in de gevangenis, om DE BRAY en zijn medegevangene naar St. Amand terug te voeren, en daar die officier DE BRAY een grote haat toedroeg, verwondert het ons niet, dat hij op de bedoelden tocht allerellendigst werd behandeld.

Geduldig in dit lijden, hief hij zijn ogen hemelwaarts, biddende om kracht, en terwijl hij daa, zwaar gebonden en van pijn krimpnd op de wagen lag, »enchainé come vne poure brebis destinee á la boucherie”, was een van de geleiders zo medelijdend hem enig stro te verschaffen, om daar op te liggen. Op deze wijze werd DE BRAY met zijn lotgenoten onder een sterk geleide door Doornik gevoerd. 1)

De 16e April kwamen de gevangenen te Valenciennes aan, en onmiddellijk nam het verhoor een aanvang met DE LA GRANGE 2), terwijl DE BRAY dezen en de daaraan volgende dag tal van personen bij zich kreeg, met wie hij allerhande disputen hield, vooral over de voorrang, des pausen 3). Hij deelt dit alles mee in een brief; door hem de 18^e April uit de gevangenis aan zijn gemeente te Valenciennes geschreven, welken brief hij besluit met een ernstig woord van opwekking, een aansporing om te volharden, en om vooral toch in geen enkel geval de aangenomen leer te verlaten, gelijk hij tot zijn smart gehoord had, dat reeds zo velen gedaan hadden. Na hierop met alle kracht te hebben aangedrongen, eindigt hij op deze wijze:

»Or comme ainsi soit que etc.

Vgl. l'Histoire de Pays-bas et Guy de Bres, p. 38-36. Over de wijze, waarop men DE BRAY in de gevangenis te Valenciennes behandelde, vgl. nog bijlage II, blz. 132.

2 Vgl. bijlage G, blz. 126.

3 Vgl. L'Histoire du Pays-Bas et Guy de Bres, p. 87.

81

In een tweede brief, geschreven in Mei, »a tous mes chers freres et soeurs fideles de

l'eglise reformée de Valenciennes”, die van zeer groeten omvang is 2), deelt DE BRAY zijn gesprekken mee, die hij in de gevangenis heeft gevoerd over het avondmaal en de mis. Dit laatste gesprek 3) heeft hij gehouden de 18e April met de bekwamen en welsprekende bisschop van Arras, genaamd François RICHARDOT 4). Het resultaat, waartoe DE BRAY komt, is, »q la messe est vne chose nouvelle, ignoree des Apostres, etc.

Het stuk getuigt in zijn geheel van de zeer grote kennis, die DE BRAY bezat; vooral de kerkvaders moet hij duchtig bestudeerd hebben, aangezien hij daaraan, bijna al zijn argumenten ontleende.

1 Vgl. L'Histoire du Pays-Bas p. 40-41.

2 -Vgl. id., p. 42-276.

3 Vgl. id. p. 100-276.

4. FRANCHOTS RICHARDOT, ni a Morey en Franche Comité, en 1507, docteur en theologie de le faculté de Paris, etc.

RICHARDOT gaf zich echter niet gewonnen; want de 22e Mei des avonds tegen 8 uren kwam hij weer naar DE BRAY, met een groot aantal geestelijken. Deze werd nu in een grote zaal gevoerd en tegenover de bisschop geplaatst, terwijl de overige geestelijken rondom hem zaten, en opnieuw ving het gesprek over mis en avondmaal aan 1).

Het hoofddoel dezer gesprekken schijnt geweest te zijn, DE BRAY weer tot het katholieke geloof over te halen, 2).

Verder heeft De Bray nog met enige andere personen, die hem in zijn gevangenis kwamen opzoeken, disputen gehouden, die echter alle over dezelfde onderwerpen handelen 3).

Behalve deze zogenoemde godsdienstige verhoren, bezitten wij ook nog een gedeelte van de *politieke* verhoren van DE Bray, die betrekking hebben op de geschiedenis van Valenciennes, doch aangaande zijn persoonlijkheid, helaas! geen enkele bijzonderheid meedelen. PAILLARD, die ze heeft uitgegeven, merkt er bij op, dat het ondervragen geschiedde volgens punten te Brussel gesteld 4), en dat alleen dit gedeelte van het »Interrogatoire” bewaard is, om gebruikt te worden tegen prins WILLEM, zijn broeder LODEWIJK e. a. 5).

Hoedanig het uiteinde van DE BRAY en zijn meegevangenen geweest is, ligt voor de hand. Voor hetgeen zij gedaan hadden moesten zij hun leven boeten. Hij en zijn vriend DE LA GRANGE werden veroordeeld, »d'estre pendos sur le marche deuant la maison de la ville”.

1 Vgl. L'Histoire du Pays-Bas, p. 277-332.

2. id., p. 277.

3 Vgl. id., p. 332-356.

4) Vgl. echter bijlage G, blz. 126.

5 Vgl. Bulletin 1879, p. 66. note 1.

In de nacht van 30 op 31 Mei 1567, tegen drie uren des morgens, werd De Bray en DE LA GRANGE aangezegd, dat zij zich voor te bereiden hadden op het ondergaan van de doodstraf, die om zes uur zou plaats hebben. Enige ogenblikken nadat DE BRAY dit bericht had ontvangen, ging hij afscheid nemen van al de gevangenen en sprak hun daarbij op ongeveer deze wijze aan: »Mes freres etc.

Hierna vermaande hij hen, »d'auoir bon courage”, wees er op, »que ce n'estoit rien de

la mort”, en bracht als bewijsgrond daartoe bij Openb. XIV : 13: »Zalig zijn de dooden, die in den Heere sterven, van nu aan; ja, zegt de Geest, opdat zij rusten mogen van hunnen arbeid”. Ook smeekte hij hen: »de demeurur fermes et constans en la Doctrine du Fils de Dien”, die hij hun had verkondigd, aantonnende dat het de zuivere waarheid Gods was, die hij ook had verdedigd in tegenwoordigheid van de bisschop van Arras, en waarvan hij weldra rekenschap zou gaan afleggen voor het aangezicht Gods. »Gardez vous (zeide hij hierop) garden vous bie de faire chose cotre vostre conciece: car ie preuoy que les ennemis de l'Evangile exerceront leur furie sur nous autres, pour vous esbranler pais apres, à fin de vous diuertir, et vous faire faire des choses contre vostre, conscience: donnez vous en garde, car vous auriez pais après vn boureau que vous nouririez en vos poures conciencies, qui vous seroit vue gehegne continueelle. O mes freres c'est chose bonne de nourir vue bonne conscience”. Nu vroeg hem een van de gevangenen, of hij reeds het boek had voleindigd, waaraan hij begonnen was, waarop DE BRAY een ontkennend antwoord gaf, er bijvoegende, dat hij niet meer zou werken, maar dat hij rust ging nemen in de hemel. Dit, zeide hij met een vrolijk, en lachend gelaat)

Het gesprek werd afgebroken door de komst van de gevangenebewaarder, die DE BRAY op de meest humane wijze verzocht afscheid te nemen, er aan toevoegende, dat het hem ten zeerste speet, dat de zaak een dusdanig beloop had gekregen 1).

Wat wij hier hebben meegedeeld, draagt zoozeer de stempel van de waarheid, dat het bijna niet anders kan, of wij hebben deze berichten te danken aan een ooggetuige.

Nadat DE BRAY in zijn hol was teruggekeerd, nam ook DE LA GRANGE afscheid van zijn gevangene meebroeders en »Terstont daarna wert GUYDO ende, DE LA GRANGE opt Stadthuys gheleyt om de senteneie des doots te ontfanghen, te weten, om gehangen ende verworcht te worden, overmits sy tegen 't verbot des Hof van Bruyssel gedaen hadden, sonder enichsins haer Lere aen te roeren, dan alleen dat sy tegen Interexpres verbid het Nachtmael wtgeryeckt hadden. Ten eersten geseyt, sy bleven overwinners aller haerder vyanden in de midden des doots” 2).

DE LA URANGE werd eerst gehangen, en slechts weinige ogenblikken daarna werd ook DE Ben buiten het stadhuis gebracht, om zijn vonnis te ondergaan. Zodra hij bij de ladder kwam, die tegen de galg aan stond, knielde de vrome man neer om te bidden, »maer men en wilde hem sulcx niet toelaten, dan ructen hem op, ende deden hem opclimmen. Doen hy nv op de leeder was so vermaende hy 't volck, dat sy de overheyt eerbiedende, suilden wesen, ende dat sommighe van hen haerlieder conseientie in desen deele niet heel wel ghequeten hadden. Daer nae vermaende hy hen volhardich te blijven

1 Vgl. l'Histoire de Pays-Bas, p. 389-391.

2 Vgl. De Historien van de Vromer Martelaren, Tot Delf, bij BRUIN Harmassz. SCHINCKEL, Anno 1601, fol. 345, ro b.

in de Lere weleke hy hen verkondicht hadde, protesterende dat hy anders niet gheleert en hadde dan de suyvere waerheyt Gods. Maer al eer hi dese propoosten wt hadde, soo wenkten de Commissarissen de Beule dat hy hem voorthelpen soude” 1),

Tot laat in de namiddag bleven de lichamen van de beide predikanten aan de galg hangen, als 't ware om ze ten toon te stellen. Eindelijk nam men ze af en begroef ze op de Mont d'Anzin 2).

Het verhaal wil, dat het lijk van DE BRAY zo ondiep onder de aarde was begraven, dat het weldra bloot kwam en daardoor ten prooi lag van allerlei dieren. Dit verhaal is wel aan enige twijfel onderhevig, tenzij hier aan honden moet worden gedacht. Morillon weet ons te zeggen, dat DE BRAY op 't ogenblik, dat het vonnis aan hem werd voltrokken, zeer ontroerd was 5).

Aan wankelmoedigheid valt hier wel niet te denken. Dat hij »fort esbranlé” was, komt overeen met wat in de historie van de Vromer Martelaren is te vinden, n.l. dat hij het volk aanspoorde tot gehoorzaamheid en onderdanigheid aan de wettige overheid, en strookt ook volmaakt met de karakterbeschrijving, die door PONTUS PATEN van DE BRAY is gegeven 4).

Nog dient ter dezer plaatse vermeld te worden, dat DE BRAY uit zijn gevangenis niet alleen brieven heeft geschreven aan zijn vroegere gemeente te Valenciennes, maar ook aan zijn vrouw en aan zijn moeder. Hoewel zij niet onbekend zijn, heb ik gemeend ze als bijlage II achter dit werk te moeten laten afdrukken 5).

1 Vgl. De Historien van de Vromer fol. 348 vo. a.

2 De Mont d'Anzin” ligt in de onmiddellijke nabijheid van de stad, aan de linkerzijde van de straatweg, die leidt naar Azincourt.

3 Vgl. hierover bijlage D, blz. 76 noot 1,

4 Vgl. HENNE, 1. c., T. 1, p. 278, boven blz. 71.

5 Deze brieven komen voor in de Histoire des Martyrs, fol. 744 — 747

Boven werd er reeds op gewezen, dat de vrouw van DE BRAY met hare kinderen, enige dagen vak zijn terechtstelling, naar Sedan was gegaan, hetgeen hem zeer verblijdde. Wat er van hen is geworden en of zij er lang hebben vertoefd, zal niet gemakkelijk uitgemaakt kunnen worden, daar mij bij een ingesteld onderzoek is gebleken, dat geboorte- of doopregisters van die tijd, die hier enig licht zouden kunnen verspreiden, niet aanwezig zijn, en de acten van de kerkenraad van de protestantse gemeente aldaar niet beginnen vóór 1581.

Zo zijn wij dan gekomen aan het einde van een leven, dat vol was van werken, moeiten en gevaren en dat doorgebracht is in de meeste matigheid, de grootste eenvoud en de meest gestrenge zedelijkheid.

Om echter volledig in staat te zijn tot een volkomen juist oordeel over De Bray, moeten wij nog onze aandacht vestigen op de vruchten van zijn geest, die hij ons achterliet.

HOOFDSTUK VI. DE BRAY als schrijver. - Slotbeschouwing.

De schriften, die ons van DE BRAY zijn bewaard gebleven, waarop wij bij voorkeur onze aandacht moeten vestigen, zijn:

1. Le Baston de la Foy.
2. La Confession de Foy.
3. La racine, source et fondement des Anabaptistes.
4. Met de bespreking van enkele kleinere geschriften, door hem vervaardigd of vertaald, benevens zijn aandeel in de verbetering en uitbreiding van de Histoire des Martyrs van CRESPIN, besluiten wij.

1°. Dat de *Baston de la Foy* door DE BRAY te Rijsel vervaardigd en in 1555 te Lyon in druk verschenen is, hebben wij reeds vroeger vermeld 1). Waarom hij dit geschrift »Baston

1 Vgl. boven blz. 19 noot 4. Het zeldzaam exemplaar van de 1^e druk behoort aan Jhr. TRIP VAN ZOUDTLANDT, predikant te Hattem. Het is een 120, bevattende het eigenlijke werk, groot 205 folia recto en verso.

Voor mij ligt een exemplaar in 120 gedrukt in 1562 te Lyon, dat op sommige plaatsen vrij wat afwijkt van de eersten druk. Het behoort aan de Universiteits-Bibliotheek te Leiden en heeft de volgende titel en inhoud: Le Baston / de la Foy / 88

de la Foy” noemt, leren ons zijn eigene woorden, voorkomende in de opdracht sbrief. Het boekje bevat, ook volgens Dr. KUYPER 1), weinig belangrijks en is niets anders dan een verzameling van allerlei aanhalingen, van overal bijeengebragt, om de voornaamste geloofswaarheden, door de Calvinisten beleden, te stellen tegenover de leer van de Roomse kerk 2). Strekt het zo ten bewijze van Dr BRAY'S grote belezenheid in de schriften van de kerkvaders, hetgeen te meer opmerking verdient, als men let op de betrekkelijk korten tijd, die er verlopen was, sedert hij zich in de armen van het Calvinisme geworpen had. De brief

Chrestienne, / propre / Pour rebarrer les ennemis de l'Évangile etc.

Nog verscheen in 1562 een andere uitgave van de Baston te Genève bij GUILLAUME REGNOULT, waarop de naam van Guy De Bray wordt vermeld. Een 3e of 4e editie zag het licht in 1565, verbeterd door THOMAS COURTEAU

In de Bibliotheek de la Salie de la Réformation à Genève vindt men een exemplaar van deze druk, terwijl door Prof. Bonet MAURY te Parijs, aldaar in de loop van 1883 een exemplaar is teruggevonden van de uitgave van 1562 te Genève.

1 Vgl. a. w., blz. 9, noot 1.

2 Vgl. POOLMAN, t. a. p., blz. 179.

90

van opdracht begint in de eerste uitgave »à l'église de Dieu qui'est en L en in de tweede »L. Guido, à l'église de Dieu”. Dat onder l'église de Dieu, qui'est en L” zal moeten worden verstaan l'église de Lille, is zeer waarschijnlijk. Wat de L vóór Guido beduidt in de aanhef van de volgende uitgaven, is mij niet duidelijk geworden; het gaat niet aan, er ook hier Lille onder te verstaan, dewijl het opschrift in dat geval geen

zin heeft.

Over 't geheel is de opdrachtsbrief zeer sierlijk en schoon geschreven, en verraadt hij dezelfde hand, die wij terugvinden in de brief, die in de nacht van de 1e november 1561 in het kasteel te Doornik geworpen werd; welke hand ook is op te merken in de »epistre», die aan de *Confession de Foy* voorafgaat. Eén aanhaling er uit is voldoende, ons te doen zien, dat DE BRAY de pen vaardig hanteerde, op waardige wijze voor zijn geloofsgenoten opkwam om hen te verdedigen, en, waar zij verdrukt werden, hen niet tot verzet, maar veeleer tot onderwerping en zachtmoedigheid aanspoorde:

»Et quant á vos Primes, Juges et Magistrats, entre les mais desquels ce present liure pourra tombes, etc.

1 Vgl. boven blz. 33 en 84.

90

In de Catalogus, die de schrijvers vermeldt, aan wie de aanhalingen ontleend zijn, komen 41 namen van docteurs voor, terwijl 13 conciliën werden versneld 2).

Het boek is verdeeld in 23 hoofdstukken: 1°. De Dieu et de ses proprietéz. 2°. De Christ et de ses proprietéz. 3°. Du S. Esprit et de ses proprietéz. 4°. De la Loy. 5°. Du franc Arbitre. 6°. Des causes de nostre iustification. 7°. Du merite. 8°. D'un seal mediateur. 9°. De l'Eglise et de sa puissance. 10°. Du Baptesme. 11°. De la confession à Dieu, et de la reconciliation avec le prochain où es't aussi parlé de la confession aurieulaire. 12°. De la Gene. 13°. De l'Escriture sainte. 14°. Des Assemblees des fideles. 15°. Du Mariage. 16°. Des

1 Le Baston de le Foy, Lyon, 1562, Epistre, p. 11-17.

2 In de editie van de Baston, te Genève, 1562, komen 43 namen van docteurs voor en worden 14 Conciliën vermeld. Vgl. D. OLLIER, Guy de Brès, p 7

91

voeus. 17°. Du Jeusne et des viandes. 18°. De l'honneur des Saints 19°. Des Images. 20°. Du Purgatoire. 21°. De ne contraindre personne à croire. 22°. Des Magistrats qui percecuent les fideles. 23°. Du Magistrat ciuil, et de sa puissance.

De Boston vond spoedig tal van lezers, gelijk de elkaar vrij snel opvolgende uitgaven aantoonen. Ook in ons land werd zij gelezen, zoals blijkt uit een vertaling er van, die hier onder de titel van : Staf des geloofs het licht zag.

2°. Confession de Foy 1).

1 Voornaamste literatuur.

Lere ende order I der Nederlansche, Duitsche als Waalsche, Gereformeerder kercken: Door ANTHONIES THYSIVS, Professor van de Heyliger Schrift, in de vermeerde Hoge School tot Harderwyck.

MARTIN/ SCHOOCKIJ, 1 Ultrajectini etc.

Joh. ENS, Kort Historisch berigt etc. Utrecht 1733, blz. 77-126.

I. LE LONG, Kort I Historisch Verhaal, van de eersten oorsprong van de I Nederland- schen Gereformeerden(kerken onder 't Kruys. Amsterdam, 1751, blz. 82-110.

W. te WATER, Tweede/eeuw-getijde/ van de geloofsbelijdenisse. Middelburg, 1762.

YPEY en DERMOUT, Geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk, Dl. I. Breda, 1819. Vgl. het register 1 v. Geloofsbelijdenis.

C. M. VAN DER Kemp, De ere van de Nederlandse Hervormde Kerk gehandhaafd, Dl. I. Rotterdam, 1830, blz. 183-208.

Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland, Dl. IX. Leiden, 1838, blz. 285-387. Overzicht van het trapsgewijze toegenomen gezag van de Geloofsbelijdenis en van de Catechismus, als Formulieren van °enigheid, door J. Bonaire.

H. E. VINKE, *Libri Symbolici Ecclesiae Reformatae Neerlandicae*, Trajecti ad Rhenum, 1846. Praefatio, p. X—L.

92

Van oneindig meer belang dan de Baston de la Foy is de *Confession de la Foy*, vooral met het oog op de betrekking, waarin zij staat tot onze Nederlandse Hervormde Kerk. Dit verplicht ons er langer bij stil te staan dan bij enig ander geschrift van DE BRAY. De allereerste vraag, die zich aan ons voordoet, is deze: *Met welk doel is de Confession de la Foy geschreven?*

Het antwoord op deze vraag is te vinden in de Epistre au Roy, die aan de tekst der Confession voorafgaat. Wij lezen daar :

»S'il nous estoit permis, ô Sire, de nous etc. 1).

Duidelijk blijkt hieruit dat de Confession vervaardigd is, om Koning Philips II te laten zien, dat de godsdienst, die de Calvinisten beleden, geen aanleiding kon geven tot de misdaden, waarvan zij door hun vijanden werden beticht. Oorspronkelijk is dus de *Confession de Foy* niets anders dan een verweerschrift. En wie waren de vijanden, waarvan in de opdrachtsbrief sprake is? De schrijver (De Bray van de »Remonstrance aux magistrats, des Pays-bas, assauoir Flandres, Braban, Hainault,

Nederlands Archief voor kerkelijke geschiedenis, Dl. IX. Leiden, 1849, blz. 135, noot 3 en blz. 152, noot 2.

Dr. J. J. VAN TOOKENENBERGEN, een bladzijde uit de *Geschiedenis der Nederlandse Geloofsbelijdenis*, 's Gravenhage, 1861.

1 Vgl. *Confession de Foy*, Genève, 1855. Epistre, p. 1 en 2.

93

Artois, Chastelenie de' Isle, et autres regions circonuoisines”, voorkomende achter de Confession, noemt twee soorten op, die hij volgenderwijze aanduidt:

»les vns pour tante raison n'ont qu'vn zele inconsideré etc.

De wijze, waarop de Confession de Koning van Spanje is aangeboden, is reeds vroeger vermeld geworden 1). Als feit mag worden aangenomen, dat DE BRAY in de nacht van de 1e op de 2e November 1561 een exemplaar van de Confession in het kasteel van Doornik zal hebben laten werpen, opdat het door de bevelhebber DE MONTIGNY zou gezonden worden aan de Landvoogdes te Brussel, die er op hare beurt de Koning van Spanje mee in kennis zou kunnen stellen.

Omtrent het jaar van de uitgave verkeert men niet meer in het onzekere. Sedert toch een exemplaar van de eerste uitgave is ontdekt bij de Haagse Boekhandelaar I. L. C. JACOB staat het vast, dat 1561 het jaar is, waarin zij voor het eerst verscheen 2). Doch ook MODED geeft 1561 op als het jaar,

1 Vgl. boven blz. 22.

2 Van dit exemplaar, aangekoekt door Jhr. TRIP VAN ZWIDTLANDT en naderhand door hem ten geschenk gegeven aan de Koninklijke Bibliotheek te 's Hage, waar het zich thans bevindt, verscheen in 1855 een nauwkeurig facsimile bij de Geneefse boekhandelaar JULES GUILLAUME

94

waarin de Confession in het licht is gegeven 1). Na deze ontdekking, heeft men later nog een ander exemplaar gevonden van de Confession, ook in 1561 uitgegeven 2).

Zodra de Landvoogdes kennis had gekregen van de verschijning van de Confession, waarvan zij reeds een exemplaar in handen had, voordat DE BRAY er een liet werpen op het voorplein van het slot 3), zond zij hiervan bericht aan de besturen van enige

van de voornaamste plaatsen, met verzoek, om hun best te doen, dit verderfelijke geschrift, waar zij het vonden, te vernietigen en hen, die het in hun bezit hadden, daarvoor gestreng te straffen 1).

Al vrij spoedig werd de Confession in onze taal overgezet. De oudste Hollandse uitgave is van 1562. Een exemplaar

1 Vgl. Grondich berichte, der eerste beghinselen, der Wederdoopsche Secten, door HERMANEM MODED, Tot Middelburgh, by Symon Moulert; Anno 1603, blz. 270.

2 Vgl. Dr. A. v. D. LINDE, Nederlandse Spectator 1865, blz. 162b-163b

3. Vgl. Ch. G. FROSSARD, l. e., p. 296 en 2171

95

hiervan is in het bezit geweest van I. LE LONG 1), doch schijnt spoorloos te zijn verdwenen, tenzij het hetzelfde mocht zijn, als dat, hetwelk gevonden is door Dr. A. v. D. LINDE, die het ten geschenke heeft aangeboden aan de Koninklijke Bibliotheek in de Haag, waar het zich thans bevindt 2).

Doch al ware van deze eersten druk geen exemplaar gevonden, dan zou het toch kunnen worden aangetoond, dat de Confession in 1562 in 't Nederlands is overgezet geworden 3).

1 Vgl. Kort Historisch Verhaal, blz. 84.

2 Een facsimile hiervan uit de drukkerij van de firma ENSCHEDE te Haarlem verscheen in 1861 te Nijmegen bij Adolf BLOMHERT.

3 In het Groot Recent en Charterboete van Friesland, door G. F. BARON THOE SCHWARTZENBERG, DI. III, fl. 569, Leeuwarden 1778, komt het volgende voor:

(Ordonnantie, dat die zeker Boekje genaamd Belijdenis des Geloofs, bevonden wordt uitgestrooid, of onder zig te hebben, gevangen genomen, en overgezonden moet worden.

Den 7 April 1562.

96

Door wiens toedoen de Confession in onze taal is overgezet, kan vooralsnog niet worden uitgemaakt. Sommigen denken aan MODED 1), anderen aan GODFRIED v. WINGEN 2). Er wordt hier een nauwkeurig onderzoek vereist. Later komen wij op de verschillende, Hollandse zowel als Franse, drukken meer in 't bijzonder terug. Thans moeten beantwoord worden de vragen:

Wie is de schrijver van de Confession? Wat is ons van haar ontstaan bekend?

Wij hebben hieromtrent drie berichten, en wel van THYSIUS, SCHOOK en SARAVIA

Het eerst trekt onze aandacht de meedeling van SCHOOCK, niet omdat zij de oudste is, maar omdat zij beschouwd wordt als de meest ware en nauwkeurige, »locus hac in re classicus», zoals Dr. VINKE zegt 4). Hoe hebben wij over die meedeling, volgens Schoock uit »certis documentis» geput, te oordelen?

1 Vgl. Le Protestantisme Belge, avant pendant et apres les troubles des XVIe siècle. Considerations historiques par un Belge. Bruxelles, Anvers, 1856, p. 90.

2 Op het titelblad van een uitgave van de Bekenentnisse of Belijdenisse des geloofs van 1566, die in het bezit is van de Koninklijke Bibliotheek.

3 Vgl. A. THYSIUS, Corpus Doctrines, Voorreden, blz. 8-10. SCHOOCKE, 1.1., p. 519-521.

Libri Symbolici, Praefatio, p. XIII, noot 1. Wegens het grote gewicht, dat Schoock's meedeling wordt gehecht, deel ik ze hier in haar geheel mee: A quibus primitus haec (confessio) universididis consensus in Orthodoxie formula per Belgium, concepta fuerit, diversimode a variis refertur. Ego et certis documentis,

pleniori opera cum bona de silo tempore exhibenclis, its hans rem se helsere didici. Jam anno 1559. Gundo DE BRES vir pientissimos, (quippe, uti autea patnit veritatem Evangelicam sanguine suo obsignavit) maxime gumt foribundi Auabaptistae etc.

97

Volgens SCHOOCK zal DE BRAY reeds in 1559 begonnen zijn met het samenstellen van enige artikelen van de rechtzinnige overeenstemming, en wel met het doel om aan de geloofsinquisiteurs te laten zien, dat hij en zijn geloofsgenoten niet moesten worden gelijk gesteld met de Anabaptisten. 't Is zeer wel mogelijk, dat DE BRAY reeds in 1559 de hand aan het werk heeft geslagen, daar er volstrekt geen bezwaar bestaat aan te nemen, dat hij in dat jaar reeds uit Zwitserland naar zijn vaderland was teruggekeerd 1). Toch zal hij wel niet zijn begonnen, vóór dat hij kennis had gemaakt met de Confession de Foy des églises réformées du royaume de France, aangenomen in de eerste nationale synode, die in Mei 1559 onder voorzitterschap

1 Vgl. boven blz. 24, 25.

98

van FRANCOIS DE MOREL, heer van Callonge of Colonges, te Parijs gehouden werd 1). Want, ofschoon de Confessie van DE BRAY niet moet worden beschouwd als een bepaalde navolging van de Franse, zo heeft hij baar toch tot voorbeeld genomen. Is er dus geen voldoende grond, om dit eerste gedeelte van SCHOOCK'S bericht in twijfel te trekken. Iets anders is het, waar hij spreekt over SARA VIA en diens reis in 1559 naar Genève. In 1557 was ADRIAAN SARA VIA gevlucht uit het Franciscaner klooster te St. Omer 2), vermoedelijk naar Duitsland, om dit land weldra te verlaten, ten einde zich naar Engeland te begeven. Volgens GLASWS 3) bevond SARA VIA zich aldaar slechts korten tijd, nadat ELISABETH aan de regering was gekomen, en heeft hij er zijn theologische studiën vermoedelijk te Oxford volbracht. Zeker is het, dat hij in December 1561 reeds lang te Londen had vertoefd, en dat GALLASIUS besloten had, hem tot zijn opvolger aan te stellen. Deze bijzonderheid weten wij uit een brief, door GALLASIUS de 31^e December 1561 aan CALVIJN geschreven, waarin o. a. Deze meedeling voorkomt: »Nactus sam hominem satis doctum atque ut arbitror cordatum, quem substituum meo loco. Ei nomen est ADRIANUS SARAVIUS Hedmi natus, qui et Belgicam et Flandricam linguam tenet. Iam

1. La France Protestante. 2^e ed., 2^e partie. Paris 1882, Col. 1050. Volgens ATH. COQUEREL fils, *Precis de l' Histoire de l'Eglise Reformmee de Paris*, Paris, 1862, p. 30, is deze synode gehouden van 26-28 Mei.

2 Vgl. Papier d'Elal, No. 27 de l'Inventaire. Hierin komt o. a. voor een brief van JACQUES TAFFIN (vgl. boven blz. 5 noot 2) geschreven in Februari 1562.

3 Vgl. B. GLASLUS, *Godgeleerd Nederlande Dl. III*, 's Hertogenbosch, 1856, blz. 260.

99

aliquandin inter nostros versatus est, ita ut vitae suae testimonium habere possit" 1). Hoe kon nu GALLASIUS op deze wijze aan CALVIJN schrijven over SARA VIA? Hij wordt hier voorgesteld als een gansch en al aan CALVIJN onbekend persoon, die reeds geruime tijd in de gemeente te Londen had vertoefd, en van wie een goede getuigenis aangaande zijn leven kon worden gegeven. Natuurlijk zal SARA VIA aan GALLASIUS, vóór deze hem in zijn plaats aanstelde, wel een en ander van zijn levensgeschiedenis hebben verteld; en zou hij nu daarover sprekende hebben kunnen verzwijgen dat hij nog geen twee jaren geleden met een Geloofsbelijdenis bij CALVIJN was geweest te Genève? Dit feit zou hij toch zeker wel wegens zijn

belangrijkheid verhaald hebben, en nemen wij aan, dat hij het aan GALLASIUS heeft gezegd, dan wordt het onbegrijpelijk, dat deze er met geen enkel woord van rept in zijnen brief van de 31e December. In elk geval, dit staat vast, dat CALVIJN in 1561 geen kennis had aan SARAVIA, en dat deze dus niet in 1559, met de door De BRAY vervaardigde artikelen te Genève kan zijn geweest 2). Hiermee valt dit gedeelte van Schoocks bericht, en, na dit te hebben aangetoond, is er niets tegen, om ook te twijfelen aan hetgeen hij zegt over het reeds vervaardigen van oenige geloofsartikelen door DE BRAY in 1559. Doch ook al kenden wij niet de door GALLASIUS geschreven brief, dan is toch reeds bij een meer dan oppervlakkige lezing SCHOOCK'S bericht, waar hij ons verhaalt, om welke reden CALVIJN en de Geneefse godgeleerden in 1559 de aanneming van de Franse Confessie beter oordeelden, zóó zonderling, dat wij het niet als historisch kunnen aanmerken. De BRAY (heet het) had zijn artikelen geschreven in de Franse taal, die door verreweg de meeste inwoners uit de Zuidelijke Nederlanden werd ver-

1 Vgl. Corpus Reformalosum, T. XLVII, Co1. 226.

2 Opmerking verdient ook, dat SARAVIA in zijn brief aan Jou. UVTENBOGAERT zegt: »Ego me illius Confessionis ex leimis unum fuisse autoribus profiteer». Zou hij, toen hij dit schreef, misschien vergeten hebben, dat hij met die Confessie naar CALVIJN was geweest? Dit is onmogelijk. Was hij er geweest, dan had hij het hier moeten vermelden.

100

staan, en om die oorzaak nu moest SARAVIA aan DE BRAY' en de overige Zuid-Nederlandse predikanten, uit naam van de Geneefse godgeleerden, te kennen geven, dat liet verkieselijker was, zich aan te sluiten hij de Confessie, die in Mei 1559 op de eerste nationale synode te Parijs als regel voor de Franse kerken was aangenomen. Bezwaar tegen inhoud of vorm werd dus te Genève niet gemaakt, het enige, wat men er tegen had, was de taal. Had dus DE BRAY het Vlaams (dat hij misschien toen reeds machtig was) gebruikt, dan was de zaak in orde geweest. Men ziet, een, zó belangrijke zaak, als een Belijdenisgeschrift is, te veroordelen, alleen om de taal, dit gaat niet aan.

Nog een andere bedenking moet tegen SCHOOCK'S meedeling worden ingebracht, en wel deze, dat noch in de brieven, in dit tijdstip door CALVIJN aan zijn vrienden en kennissen geschreven, noch in het schrijven van deze aan hem, noch in zijn dagboek één enkel woord over deze ganse zaak voorkomt. Dit verdient te meer aandacht, dewijl de *Confessio Gallicana* in het wijde en brede wordt besproken. Zou nu CALVIJN de arbeid van DE BRAY, die hij persoonlijk kende, zo gering hebben geschat, dat hij er aan niemand, zelfs niet met enige weinige woorden, gewag van maakte? Zouden al de Geneefse godgeleerden er een diep stilzwijgen over hebben bewaard? Zou BEZA in zijn *Histoire Eccésiastique des Eglises reformées au Royaume de France* er over hebben kunnen zwijgen? Al deze vragen doen zich voor, indien SCHOOCK'S meedeling waarheid bevat, doch verdwijnen, zodra men de historische waarde er van laat vallen. Doch meer nog dan reeds werd genoemd is er, wat rechtmatige twijfel wekt en de overtuiging versterkt, dat de »*ærra documenta*», waaraan dit verhaal zijn ontstaan te danken heeft, als zeer »*incerta*» moeten worden aangemerkt.

Niet zodra toch was SARAVIA teruggekeerd, of hij deelde LE BRAY zowel mondeling als schriftelijk het oordeel van Calvijn c. s. mee. En wat deed nu DE BRAY? De raad, die men te Genève gegeven had, opvolgen? Nee, noch hij, noch SARAVIA stelden pogingen in het werk, om de in Frankrijk

aangenomen Confessie ingang te doen vinden; de artikelen werden eenvoudig weggeborgen, en hiermee was de zaak voorlopig uit.

Doch in 1561 kwam er verandering. GODFRIED VAN WINDEN namelijk gaf aan DE BRAY de raad, zijn werk te zenden aan CORNELIUS COOLTUVN 1), opdat deze het zou inzien en er zijn oordeel over uitspreken.

Zonderling, dat DE Bray, naar 't schijnt volstrekt niets meer van Genève wilde weten, nu men dáár zijn arbeid niet onmiddellijk had goedgekeurd. En wilde nu VAN WINNEN hem in zijn verzet tegen CALVIJN aanmoedigen? Vanwaar bij deze beide personen die terzijdestelling van hun meester? Vanwaar kwam die terzijdestelling later, toen de Confessie op haar rondreis overal werd goedgekeurd? Of verzweg men, dat reeds in 1559 SARAVIA op zijn reis naar Genève deze artikelen aan de goedkeuring van de dáár vertoevende godgeleerden had onderworpen?

Zeker zou het niet pleiten voor SARAVIA, indien hij toen had gezwegen, en had hij gesproken, dan zouden misschien ergens sporen aangetroffen worden, dat deze of gene pogingen in het werk had gesteld, om de Confessie van de Hugenen aan te nemen; doch van deze pogingen is evenmin iets te bespeuren, als dat enig bewijs te vinden is, Waaruit zou kunnen worden afgeleid, dat SARAVEA zijn bevindingen te Genève in 1559 wereldkundig heeft gemaakt. En wat deed nu COOLTUYN, nadat DE Ben hem zijno geloofsartikelen had gestuurd? Hij overwoog ze en keurde ze goed, en dit deden ook enige zijner ambtgenoten, aan wie hij die artikelen ter lezing gaf. Welke ambtgenoten dit waren, wordt door SCHOOCK niet vermeld. Nu zond COOLTUYN de artikelen weer aan DE BRAY terug, en enigen tijd daarna gingen ze (zeker in verschillende afschriften) hun rondreis maken, DE BRAY of een zijner vrienden zond ze nu ter beoordeling niet slechts aan de Calvinistische predikanten in België, maar ook aan enige buitenlandse. Heeft

1 Vgl. G. PARIS in de Kalender voor de Protestanten in Nederland, 54e jaargang, 1859, blz. 61-78.

102

Schoock van de eerste geen enkele genoemd, wel geeft hij enkele namen op van de buitenlandse predikanten, die geheel en al overeenkomen met die, welke Thysius meedeelt. Niet onwaarschijnlijk is het dan ook, dat Schoock dit gedeelte van zijn verhaal aan de Lere ende Order van de Harderwijkse hoogleraar heeft ontleend 1).

1 Wegens de hoge zeldzaamheid van het in 1615 door Thysius uitgegeven geschrift Lere ende Order (vgl. voor de volledige titel de litteratuur op blz. 92) deel ik hier mee, wat hij over de Confessie zegt in de 'Voor-rede van de Nederlandse Gereformeerde Kerken' „,Ende eerstelyck enz.

103

THYSIUS begint met te zeggen, dat hij niet goed op de hoogte was, wie de schrijver of schrijvers van de Confessie zijn geweest, doch dit staat bij hem vast, dat het kundige mannen moeten zijn geweest. Ook volgens hem heeft DE BRAY er aan gewerkt, en zulks met zijn meehelpers in die steden, waar hij van 1559 tot December 1561 bij voorkeur heeft vertoefd, t. w. Rijsel, Doornik en Valenciennes. (Een vergissing begaat THYSIUS, als hij spreekt van de gemeente van Casselrye, dit toch was geen plaats, maar de benaming van Rijsel *met omliggende plaatsen*. Het is zeer wel mogelijk, dat DE BRAS, toen hij de Confession vervaardigde, er met enkele zijner meest vertrouwde vrienden in deze plaatsen over zal gesproken hebben, doch van bepaalde meewerking blijkt niet het minste. Evenals bij Schoock, vindt men ook bij THYSIUS de vermelding van GODFRIED VAN WINGEN.

THYSIUS houdt dezen voor een medearbeider van DE BRAY, terwijl gene hem

beschouwt als de man, op wiens aanraden de artikelen aan COOLTUYN zijn gezonden. Waar bevond zich Van WINGEN in 1561? Volgens Schoock in België 1). Men verkeert echter omtrent V. WINGEN'S verblijf in deze jaren vrij wel in het onzekere. Zo zegt b.v.

1 Vgl. SCHOOCK, p. 466: GODERFIDO WINGO ante annum 1560, ab Ecclesia Embdana misco ad reformnadam toni hane, tom alias Flandriae Ecclesias.”

104

TE WATER 1): Hy (van WINGEN) schynt tot in 't laetst des jaers 1563 nog in Nederlant gebleven te zyn, maer wierdt omtrent die tyt in Engellant verwagt.”

Doch daar Van WINGEN in 1563 te Londen de predikantsplaatsen ging vervullen, die daar waren opengevallen door het sterven van NICOLADS CARINAEUS en PETRUS DELENUS terwijl hij in 1562 voorkomt als predikant van de Nederlanders te Sandwich 2), zo kan dit zeggen van TE WATER niet juist zijn.

Dat het THYSIUS niet helder is, wanneer hij spreekt over het ontstaan van de Confessie, blijkt uit zijn eigen woorden:

1 Vgl. Tweede Eeuwgetijde, blz. 14.

2 GODFRIED V. WINGEN, vgl. over hem Werken van de Marnix-Vereniging, Serie III, Dl. I. Geschiedenissen ende Handelingen enz. Hij was geboren in het land van Luik, en bevond zich te Londen tijdens de regering van Koning EDUARD VI. Hij beklede hier de betrekking van gouverneur bij de kinderen van Joh. à Lásco. Na de dood van EDUARD zag hij zich genoodzaakt te vluchten en kwam hij eindelijk te Emden. Als predikant heeft hij de gemeente aldaar niet gediend. ... In 1572 is hij voor enigen tijd in ons land teruggekeerd. Hoe lang hij hier is geweest, blijkt niet, doch in 1574 was hij weer te Londen terug, waar hij de 30^e September 1590 stierf.

105

»Dan het sy daermee als liet wil.” Onder de inlandse predikanten, die de Confessie hebben overzien, noemt THYSIUS: GEORGIUS WIBOTIUS Of SYLVANUS 1), CHRISTOPHORUS FABRITIUS 2)

1 Vgl. over GEORGIUS WIBOTIUS of SYLVANUS: TE WATER, Tweede Eeuw:- getijde, blz. 20-23; II. Q. JANSSEN, De Kerkhervorming te Brugge, Dl. II, blz. 250, 251; ANTON BERGMAN, Geschiedenis van de stad Lier, Lier 1823, blz. 216, 227; A. 'S GRAVEZANDE, Tweehonderdjarige gedachtenis 111121 het eerste Synode van de Nederlandse Kerken, Middelburg, 1769, blz. 172, 222; A. WOLTERS, a. a. o. S. 376, 377; Nederlands Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, Dl. II, blz. 42, noot 26 ; iel., Di. IV, blz. 152, noot 4; Nieuw Geuzenliedboek door II. J. v. LUMMEL, Utrecht, blz. 88, 34; Schoock, 1.1., p. 496; RUYTINCK, a. w, blz. 83, 87, 109, 119 en 153; H. C. ROGGE, Beschrijvende Catalogus van de Pamfletten-Verzameling van de Boekerij van de Remonstrantsche Kerk te Amsterdam, Stuk II, Afdeling I, Amsterdam 1866, blz. 9. SYLVANUS is ia 1530 geboren, volgens sommigen te 's Hertogenbosch, volgens meer geloofwaardige berichten te Tiel (vgl. o. a. Historie van René's Cornelis, Dl. I, blz. 86, Amsterdam 1714). Nog anderen noemen Putthen. Of hij in 1560 werkelijk predikant was te Antwerpen, is niet uit te maken. Waarschijnlijker is het, dat hij ziele in dit jaar buitenslands bevond. In 1564 schijnt hij te Mechelen geweest te zijn. In 1566 predikte hij te Antwerpen, Brugge, Lier en andere plaatsen ; hij werd in 1569, wegens de vermeerdering van de gemeenteleden te Londen, aldaar aangesteld tot meehelper van GODFRIED V. WINGEN. De 30e November 1575 werd hij door de Kerkeraad te Middelburg beroepen, niet verzoek over te komen, welk verzoek de 1^e Januari 1576 werd herhaald. De 28^e Maart kwam het bericht, dat hij te zwak was; doch in weerwil daarvan wordt hij de 2^e Mei d.a.v. nogmaals beroepen. SYLVANUS stierf de 24^e Juni 1576, tot grote smart en droefheid zijner gemeente. JACOBUS REGIUS Vervaardigde op zijn afsterven een Latijns

vers, dat door JOHANNES Cobus in onze taal is overgezet. Volgens RUYTINCK heeft hij een grote menigte geestelijke liederen vervaardigd. Waarom hij in 1568 op de Synode te Wesel tekende GEORGIUS OKAMUS SVLVANUS, is niet duidelijk. Hij moet niet worden verward met SAGANUS (vgl. Dr. J. O. DE HOOP SCHEFFER, Geschiedenis van de Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531, Amsterdam 1873, Dl. I, blz. 85, noot 2).

2. Over CHRISTOPHORUS FABRITIUS, FABER, FABRITIUS zie H. Q. JANSSEN, a. w., Dl. II, blz. 229; TE WATER, a. w., blz. 25, 26). Deze laatste schrijver twijfelt er aan, of hij de geloofsbelijdenis wel heeft overzien, en terecht. FABRITIUS was eerst Karmelieter monnik te Brugge. Hij verliet het klooster en sloot zich bij de Hervorming aan. Na zijn huwelijk ging hij naar Sandwich, waar hij tot in het begin van 1564 of einde 1563 is gebleven. De 24e Juli 1564 is hij gevangen genomen en de 4^e October verbrand te Antwerpen.

106

en andere geleerde mannen meer, »te veel om te verhalen». TE WATER geeft een groot aantal op 1.

Zeer waarschijnlijk is het, dat THYSIUS zich vergist, wanneer hij SYLVANUS en FABRITIUS rekent onder de inlandse predikanten, en evenzo is het bijna boven allen twijfel verheven dat zij de Confessie niet ter goedkeuring hebben gehad. Ditzelfde oordeel moet ook worden uitgesproken over de buitenlandse godgeleerden, aan wie volgens SCHOOCK en THYSIUS de Confessie ter beoordeling en goedkeuring is gezonden, vóór zij in het licht verscheen. Ik wil trachten dit op historische gronden aan te tonen.

Nadat CORNELIS COOLTUYN, met oenige zijner ambtgenoten, de door DE BRAS vervaardigde artikelen hadden overwogen en goedgekeurd, werden zij gezonden aan de welbekende J. TAFFIN 2),

1 Vgl. Tweede Eeuwgetijde, blz. 28 en 83-89.

2 Vgl. Dr. CH. SEPP, Drie Evangelie dienaren uit de tijd van de Hervorming, Leiden, 1879, blz. 1-80.

107

die toenmaals predikant te Metz was, en aan zijn ambtgenoot

De familie TAFFIN schijnt te Doornik talrijk vertegenwoordigd geweest te zijn. De vader van JAN TAFFIN was DENYS TAFFIN; deze had vijf zonen.

... Toen N. TAPFIN deze bekentenissen aflegde, was hij ongeveer 30 jaar oud, en daar JEAN 22 maanden ouder was, lijdt het geen twijfel, of deze is in 1528 te Doornik geboren. J. TAMPT is, nadat hij zijn betrekking bij de bisschop GRANVELLE had verlaten, naar Frankfort gegaan; vanhier heeft hij zich hoogstwaarschijnlijk naar Antwerpen begeven, waar hij zich in 1558 bevond (vgl. SEPP, a. w., blz. 52-10), terwijl hij later Antwerpen met Trier heeft verwisseld en niet met Aken (vgl. SEPP, blz. 11).

108

PETRUS COLONIUS 1), naar Frankfort aan VALERANDUS POLLANUS 2),

PETRUS Colonius, VAN CEULEN, AGRIPPA, geboren te Gent, studeerde te Parijs, waar hij kennis aanknoopte met Robert ESTIENNE, op wiens raad hij naar Genève ging. In 1558 werd hij vandaar meegenomen door ANP. De VIENNE Heer v. Chervant, om in zijn huis te Metz godsdienstoefeningen te houden. In November 1559 vluchtte hij met zijn beschermheer naar Tweebruggen. Niet lang bleef hij hier, dewijl hij spoedig daarna op aanraden van OLEVIANUS naar Heidelberg ging, om daar les te geven in het Latijn (vgl. Corpns Reformatorum Opera Calvini, T. XVII, Col. 350, 471-473, 567 en 568, 626-627, 697-699. T. XVIII, Col. 40-42). In Mei 1561 was hij weer terug te Metz. De 8e April 1562 huwde hij er met SARA, dochter van J. ACKERMANN uit Antwerpen (vgl. La Franse Protestante, 2e édition. T. IV, Col. 529-533).

2 VALERANDUS FOLLANUS, Edelman, geboren te Rijsel, studeerde te Bordeaux onder

Maturin CORDIER, en vestigde zich daarna te Straatsburg, om aan de vervolging te ontkomen. Hij nam hier de plaats in van PIERRE BRULLY, d. i. werd predikant van de gereformeerde Franse kerk. Hij ondervond zeer veel tegenwerking en van vele gemeentelieden, die bij zijn aanstelling niet gekend waren, en vooral van JEAN GARNIER uit Avignon, die zich als vluchteling te Straatsburg had neergezet, en door een groot deel van de gemeente als predikant werd begeerd in plaats van BRULLY. In Januari 1545 werd besloten, dat GARNIER en POLLANUS bij beurten zouden preken, enz.

108

naar Frankenthal aan PETRUS DATHENUS en GASPAR v, D, HEIDEN,

110

naar Londen aan NICOLAAS GALLASIUS 1),

1 DES GALLARDS NICOLAS, heer van Sanles (GALLASIUS, SALICETUS) was sedert 1544 predikant te Genève, alwaar hij in 1551 het burgerrecht verkreeg. Enz.

111

PETRUS COGNATUS 1)

1 COGNATUS wordt ten onrechte genaamd PETRUS, dit moet wezen JOHANNES. Zijn eigenlijke naam was HOUSIN.

112

en PETRUS ALEXANDER 1),

1 PETRUS ALEXANDER, geboren volgens sommigen te Arles in Provence (vgl. o. a. la France Protestante, 2^e ed. Paris 1877, Col. 133), volgens anderen te Arms. Hij was hofprediker te Brussel bij MARIA VAN HONGARIJE, de zuster van KAREL V, In 1541, toen hij deze betrekking nog bekleedde, verscheen van zijn hand: *Psalmes de David*, etc.

113

terwijl THYSIUS hier nog bijvoegt PETRUS DELENUS 1),

Al aanstonds doet zich bij het lezen van de namen dezer buitenlandse predikanten de vraag voor, wat toch PETRUS COLONIUS, wat TAFFIN met de artikelen van DE BRAY te maken had. Immers niets? Te Metz gold de Confessie van de Franse kerken. Doch gesteld, dat DE BRAY'S werk naar Metz gezonden werd, om door de beide zich daar bevindende predikanten te worden goedgekeurd, dan nog is het zeer twijfelachtig, of zij, toen de Confessie aan hun goedkeuring werd onderworpen, wel ter dier plaatse waren. Immers PETRUS COLONIUS hield er de 25e Mei 1561 zijn eerste preek 2), terwijl TAFFIN er zeker eerst enigen tijd later

1. PETRUS DELENUSDE (DEELEN) was de zoon van WILLEM DELENUS. Toen de 17e September 1553 à LASCO c. s. uit Engeland vertrok, bleef hij met zijn vader nog enige tijd te Londen, omde achtergeblevene broeders en zusters te troosten. Enz.

2 Vgl. La France Protestante, T, IV, Col. 530.

114

is gekomen.

Na de beide predikanten van Metz worden genoemd PETRUS DATHENUS en CASPAR VAN DER HEIDEN te Frankenthal. Daar deze echter eerst in 1562 Frankfort verlaten hebben 1), zo is het niet mogelijk, dat zij de Confessie in 1561 reeds te Frankenthal hebben kunnen overzien, om de doodeenvoudige reden, dat zij er toen nog niet waren. Onbegrijpelijk is ook weer, waarom VALERANDUS POLLANUS voorkomt op de lijst van hen die de Confessie zouden hebben overzien.

Zou het misschien mogelijk zijn, dat DE BRAY zijn werk aan hem had gezonden, dewijl hij waarschijnlijk in 1556, tijdens zijn verblijf te Frankfort, niet hem had kennis gemaakt? Doch waartoe deze vragen, daar liet van niemand meer zeker is, dat hij de Confessie nooit heeft gezien, dan van POLLANUS aangezien hij reeds in 1557 gestorven was.

Na POLLANUS zijn bij Schoock aan de beurt »ministri ecclesiae belgicae Londini”, Wie waren in 1561 die »ministri” van de Hollandse gemeente te Londen? Feitelijk waren er geen, daar ADRIAAN VAN HAAMSTEDEN niet als zoodanig kan worden aangemerkt. Er was slechts één minister, en wel hij, die door THYSIUS wordt vermeld, t. W. PETRUS DELENUS.

Ten laatste hebben wij nog na te gaan, in hoeverre de Confessie kan zijn nagezien en goedgekeurd door GALLASIUS COGNATUS en PETRUS ALEXANDER, volgens SCHOOCK, Thysius predikanten van de Franse gemeente te Londen. Ook hier weer onjuistheden. De Franse gemeente te Londen had niet drie predikanten te dier tijde, maar slechts één, en wel HALLASIUS. PETRUS COGNATUS is nooit te Londen geweest, wel JOHANNES COGNATUS doch deze was niet gelijktijdig met GALLASIUS werkzaam, maar wel na diens vertrek in Juni 1563. Dat men aan een man als PETRUS ALEXANDER (die zoveel verdriet berokkende aan GALLASIUS, wat in de Zuidelijke Nederlanden wel niet onbekend zal zijn gebleven), ook al de Confessie ter beoordeling zou hebben gegeven, is zeer onwaarschijnlijk. Overweegt men al de hier

1. Vgl. WOLTERS, a. a. a. S. 315,
115

opgesomde bezwaren, die kunnen worden ingebracht tegen de meedeling van Schoocks en Thysius, waar zij spreken over een zending van de Confessie ter goedkeuring aan enige buitenlandse predikanten, dan kan niet ontkend worden, dat er zeer veel onwaarschijns en onwaars in valt op te merken.

De laatste onjuistheid van SCHOOCK, mee begaan door THYSIUS is deze, dat de Confession de Foy eerst in 1562 het licht zou hebben gezien, en de overzetting er van in onze taal in 1563. THYSIUS weet ons nog te zeggen, dat de Confessie door toedoen van JEAN CRESPIEN in handen is gegeven van de kerkendienaren te Genève, o. a. ook van CALVIJN, en dat ze daar gedrukt is geworden. Mag met grond getwijfeld worden aan de waarheid van het eerste gedeelte van dit bericht omdat CALVIJN hieromtrent nergens iets mededeelt, dit is ook het geval, wat aangaat de plaats, waar de Confessie gedrukt is. Zeer waarschijnlijk is de Confessie gedrukt op een plaats gelegen in de nabijheid van die plaatsen, waar DE BRAY zijn verblijf hield, hetzij Antwerpen, hetzij Rouaan. Deze laatste stad wordt aangewezen als de plaats, vanwaar DE BRAY de gedrukte exemplaren van de Confessie liet komen 1).

Maar indien alzo het ontstaan van de Confessie niet historisch juist is opgegeven door SCHOOCK en THYSIUS, is het dan toch mogelijk een voldoende antwoord te geven op de beide vragen, die boven blz. 97 gesteld zijn, n.l. wie de schrijver is, en wat bekend is van haar ontstaan? Dat DE BRAY de schrijver is, is wel aan geen twijfel onderhevig. Dit was ook de mening van de Commissarissen, die in October 1561 door MARGARETHA naar Doornik gezonden waren, ten einde aldaar een onderzoek in te stellen naar de op St. Michielsdag plaats gehad hebbende ongeregeldheden 2). Zij toch schreven, dat DE BRAY de Confession had laten drukken a). Bovendien is hij ook de man geweest, die de Koning van Spanje de Confession

1 Vgl. Co. PAILLARD, Histoire des Troubles Religions de Valenciennes, T. II, p.143.

2 Vgl. boven, blz. 29 volgt.

2 Vgl. CH. PAILLARD.

116

heeft aangeboden, door haar in de nacht van de 1^e op de 2^e November 1561 te werpen in het kasteel te Doornik, en was hij het niet, tot wie de gedrukte exemplaren kwamen, die ze uitdeelde onder zijn vrienden en zorgde, dat ze door het land verspreid werden? Waarom zou hij op een zo zonderlinge wijze het boekje in handen hebben doen komen van de regering, daar men toch licht een geschikter gelegenheid had kunnen vinden om haar aan de regering over te geven?

Dit feit is alleen te verklaren, indien men hem beschouwt als vervaardiger van de Confession. Doch ook J. TAFFIN zegt dit in een geschrevene aantekening van TE WATER'S Tweede Eeuw- getijde (behorende aan de Universiteits-Bibliotheek te Leiden), waar ik deze belangrijke meedeling aantrof: »**Thomas VAN THELT schreef aan de Delftschen predikant ARNOLDUS CORNELI uit Antwerpen 17 Julij 1582: Ic hebbe TAFFINUM gesproken van de Confessie, de welcke hy seyt van GUY DE BRES gestelt te sijne**” 1).

Alzo DE BRAY is de schrijver van de Confession de Foy. Waarom hij haar schreef, werd vroeger door ons aangetoond, t. w. om de regering te overtuigen, dat noch hij, noch zij, die met hem in het geloof overeenstemden, iets hadden uit te staan met de Anabaptisten. Toen het plan om dit aan te tonen bij DE BRAY gerijpt was, begaf hij zich aan het werk, van verre volgende de eerste Franse Confession de Foy. Dat dit werkelijk het geval is geweest, leert ons reeds een vergelijking van enkele artikelen.

Article premier bij DE BRAY. Article premier van de Confession Française.

« Nous croyons tout de coeur et confession de bouche, estre vne seule et simple essence, spirituelle, laquelle nous apellons Dieu, eternel, incomprehensible inuisible, inuuable, infini, lequel est tout sage, instable et bon. tout sage, invariable et bon.

Nous croyons et confessons qu'il a une seule et simple essence, spirituelle, eternelle, invisible, immuable, infinie, incomprehensible, ineffable, qui peut toutes choses, qui est tout sage, toute bonne, toute misericordieuse”.

1 Vgl. a. w., blz. 7. (754, B 13).

117

Zie verder art. II, en vergelijk art. IV van DE BRAY met art. III van de Confession Française, art. 17 van DE BRAY met art. IV van de Confession Française, enz. **Toch is DE BRAY geen slaafs navolger geweest, daar hij de Confession Française zelfstandig omgewerkt, op menige plaats verbeterd, vermeerderd en nauwkeuriger geformuleerd heeft.**

Deze arbeid volbracht DE BRAY in alle stilte en geheimhouding te Doornik, terwijl hij slechts aan enkele zijner meest vertrouwde vrienden aldaar zal hebben meegedeeld, wat zijn voornemen was. Ook ligt het in de aard van de zaak, dat DE BRAY aan enkele predikanten, die hij kende, zijn werk na het voleindigd te hebben, ter

goedkeuring overgaf, en dat de hoofden van de gemeente te Antwerpen haar meer in het bijzonder zullen hebben gesanctioneerd. Hieruit leid ik af de naam *Confession de Foy d' Anvers*, zoals zij o. a. wordt genoemd in de missive, die de 4e November 1561 door MARGARETHA werd gezonden aan de besturen van oenige van de voornaamste Zuid-Nederlandse plaatsen, om hare verspreiding tegen te gaan 1), en met die naam wordt zij ook bestempeld in het laatste verhoor van GILLES D'ESPRINGALLES 2).

Indien, zoals waarschijnlijk is, toen Ook GODFRIED VAN WINGEN, die omstreeks dezen tijd in België vertoefde, op zijn zwerftochten kennis gemaakt heeft met DE Bray, dan mag worden aangenomen, dat hij zeker inzage zal hebben genomen van de geloofsartikelen, door de Doornikse minister vervaardigd.

Maar (want ook deze vraag dient te worden beantwoord), *hoe is men er toe gekomen, om de Confession de Foy door een zo grote menigte van binnen- en buitenlandse predikanten te laten goedkeuren?*

Mijns inziens heeft een later geslacht, dat niet was ingewijd in al de geheimen van haar ontstaan, in de waan verkeerd dat zij van den beginne af Formulier van Enigheid is geweest en als zodanig natuurlijk niet dan

Vgl. o. a. FROSSARD, 1 c., p. 296. 2 Vgl. boven, blz. 39.

118

na zorgvuldig en nauwkeurig onderzoek van velen is aangenomen. Voeg hierbij de uitdrukking, voorkomende op de titel: »*Faicté d'vn commun accord par les fideles qui conuersent es pays-bas*», en neem in aanmerking dat wel zeer waarschijnlijk de predikanten te Antwerpen en enkele van de incest vertrouwde vrienden van DE Bray zijn werk zullen hebben overzien, vóór dit in druk verscheen, en de verhalen van SCHOOCK en Tuystus, in hoofdzaak overeenkomende, maar in détails verschillende, zijn geboren.

Ja, vooral op dat: »*Faicté d'vn commun accord*» moet de aandacht worden gevestigd. Onmogelijk konden de door DE Ban gemaakte artikelen door allen, die met hem één waren in het geloof, goedgekeurd worden; doch dit kon wel geschieden door de voornaamste representanten van de gelovigen, door mannen die bij hen in hoog aanzien stonden 1).

De Bray zelf zegt ons echter, dat de woorden hiermee niets te maken hebben. In de allermerkwaardigste brief toch, die hij in de nacht van de 1^e op de 2^e November 1561 in het kasteel te Doornik had laten werpen, welke brief vervaardigd was »*au nom des bourgeois manans et habitans de la ville*», wordt eerst gesproken over de klachten van de inwoners tegen de vervolgingen, daarna »*qu'ilz ne sent turbateurs du repos publicque ny rebelles au princcs*». En opdat nu de regering de zuiverheid hunner leer zou mogen weten, daarom boden zij haar hun belijdenis aan, gemaakt »*d'vn commun accord*» van meer dan de helft van de inwoners, waarmee echter niet zij alleen instemden, maar meer dan honderdduizend in de lande 2).

Hieruit volgt, dat de *Confession de Foy* geschreven is door DE Bray, als geloofsuitdrukking van de gemeente te Doornik, en, daar hij wist dat deze

1. Vgl. THYSIUS a. w. in de Voorreden: als evenwel niet ghemaect noch utgegaen dan met voorgaande Communicatie ende Approbatie (als sulck een wichtigh werck vereyschte, gheschreven zijnde in ghemeynen naam van de Kercken aan de Koninck van Spangien ende Overheden deser Nederlanden) ghenomen met, ende gegeven van de ghetrouwe Dienaers, die toen ter tijdt in van de Nederlandtschen Kercken over al waren: soo inlandische, als

uitlandische”.

2 Vgl. boven, blz. 32.

119

overeenkwam met die van duizenden, kon hij, na er inzage van te hebben verleend aan enkele van de invloedrijkste personen, die er mee instemden en haar dientengevolge goedkeurden, niet het volste recht schrijven, dat zij was »Faicte d'vn commun accord”.

En hoe werd nu in den beginne het aldus door DE GRAY vervaardigde geschrift beschouwd? Als geloofsformulier?

Volstrekt niet, dit is het eerst in de loop van de tijden geworden. Dat de Confession de Foy niet van den beginne af aan een geloofsformulier is geweest, neemt evenwel niet weg, dat zij toch moet beschouwd worden als een belijdenis te bevatten, waaraan men het geloof van Du BRAY e. s. kon leren kennen. Zij stonden in de heilige overtuiging dat wat in de Confession was ter neer geschreven, in alles conform de H. Schrift was, en overeenkwam met hetgeen op de vier eerste Conciliën als kerkleer was vastgesteld. Dat verandering werd gebracht in de vorm, daartegen zou zich DE BRAY met de zijnen niet hebben verzet, maar wel tegen het maken van wijzigingen in de uitgedrukte geloofs waarheden, hiervoor zouden zij hun leven hebben opgeofferd, daarvoor hadden zij goed en bloed veil. Dit blijkt uit hetgeen DE BRAY schrijft in de reeds herhaaldelijk genoemden brief, die hij in het kasteel van Doornik had laten werpen, want nadat hij daarin heeft verklaard dat met haar meer dan honderdduizend in de lande instemmen, laat hij volgen: »que pour perdition de biens, tourmens, calamitez, mortz ou feuz ne la changeront, ni se leisseront diner& de la purele: de la doctrine de Dien”.

Wel een bewijs alzoo, dat DE BRAY en de zijnen de mening waren toegedaan, dat de Confession de Foy de zuivere leer aangaande God bevatte. Hiermee komt volmaakt goed overeen wat hij zegt in de opdrachtsbrief, die de Confession voorafgaat: »Car quant á, ce qu'on nous persecute, non seulement comme adversaires á vostre couronne et á la chose publique, ains aussi comme ennemis de die et de son Eglise, nous vous supplions d'en faire iugement par la Confession de Foy que nous vous presentons, preste et appareillez de la siglier de nostre propre sang s'il en est de besoin. Par icelle, comme nous esperons, vous cognoistrez qu'è, etc..

120

Geheel en al hetzelfde gevoelen vindt men ook uitgedrukt in het »Requeste aen myn vrouwe d'Hertoghinne van Parme, Plaisance, enz. Regente, en de andere Gouverneurs en de Regeerders deser Nederlanden, ghepresenteert van wegen van de armen, verstroyden ende verdrueten ghelovigen, die terecht ghediffameert, vernolcht ende gheaffligeert werden ter cause haerder Religie nae de heylighen Evangelium gheereformeert” 1).

Daarin komt o. a. dit voor: »Also dat men in haer ghelooft niet een artijkel bevinden sal, contrariende de worde Gods, oft oock discorderende met van de primitieve heylighe krecke ofte determinatien van de vier eerste autentieke Concilien, also 't blyct ut haerlieder confessie ende belidenisse des gheloofs hiermee anderwerf over ghegheuen 2): de weleke sy Supplianten na de Sriften simpelick beworpen hebben, achterlatende alle erreuren, abuysen ende Papistighe superstitionen, naderhand in de religie ghebracht ende inghecroopen, tot grote cleynicheyt ende verduysteringhe van de oprechte Religie”.

Zo werd dan. De Confession de Foy geacht te zijn gans en al conform met de

uitspraken des Bijbels en men was bereid voor de leer, die er in vervat was, desnoods het leven op te offeren.

Dit was de overtuiging van DE BRAY en van duizenden in de lande met hem. Vandaar, dat zij al aanstonds bij ieder Calvinist in de Zuidelijke Nederlanden, die er kennis mee maakte, een zeker gezag kreeg. In

1 Vgl. Historie ende Ghesciedenis van Chr. Fabritij etc.

2 Men ziet hieruit, dat de Confession de Foy tweemaal aan de Spaanse regering is aangeboden, nl. eens door De Bray en later in November 1564 door de “ghelovighe van de ghemeenten van Antwerpen”.

121

hoever de Confession in de eerste jaren van haar bestaan Formulier van Enigheid werd, kan uit het volgende blijken.

In artikel I van de Synode Provincial, gehouden te Armentiers (au Bouton) de 26e April 1563, heet het: »Es lieux ou l'ordre de l'Eglise n'est point encore dressé, tant les Diacres que les Anciens seront esleus par la voix commune de tout le peuple avec leurs Pasteurs, mais oii la discipline sera desia dressée seront aslens au Senat de l'Eglise avec les Ministres et les Diacres, ausquels on 1) dira leur charge, et signeront la Confession de Foy arrestée entre nous” 2). Bij de woorden »Signeront la Confession de Foy, arrestée entre nous” wordt door de hoogleraar KIST aangetekend: “Deze woorden zijn hoogst opmerkelijk. Zij sluiten het bewijs in zich, dat de Nederlandse Confessie, want geen andere kan hier bedoeld zijn, niet eerst in 1566, of 1565, als Formulier van Enigheid kerkelijk gezag verkregen heeft, gelijk tot hiertoe het algemeen gevoelen geweest is, maar dat zij reeds in 1563, als zoodanig, Synodaliter was erkend, en dat toen ook de ondertekening van de Confessie, zelfs door Ouderlingen en Diakenen, werd ingevoerd. Hierdoor wordt bevestigd, wat alleen Schook bericht (de Can. Ultray., p. 521): *Confessio-Walonicum idiomate, quo primum concepta erat ab authore, vulgata est A. 1562, ac mox anno sequenti, sive A. 1563, in Belgicam traducta linguam per omnes Ecclesias non solum fuit disseminata, verum etiam ab hoc lompere coepit esse formule consensus*, schoon hij de bronnen niet opgeeft, waaruit hij dit geput heeft”.

Dat onder de *Confession de Foy*, die hier voorkomt, de door DE BRAY vervaardigde moet worden verstaan, kan niet worden betwijfeld. Doch wel kunnen er bezwaren worden ingebracht tegen de meemug, dat uit dit artikel zou mogen worden afgeleid, dat de Confession reeds in 1563 als Formulier van

1. Het Middelburgse Handschrift van de Synodale acten heeft: „l'on”.

2 Vgl. Nederlandse archief voor Kerkelijke Geschiedenis, DI. IX, blz. 165. Oude Kerkordeningen van de Nederlandse Hervormde Gemeenten door C. Hooyer, Zalt Bommel 1865, blz. 12.

122

Enigheid kerkelijk gezag heeft verkregen, ten minste dat ze reeds toen Synodaliter als zoodanig was erkend. Men heeft hier immers te doen niet met een Algemene Synode, maar slechts met een Provinciale. Velen dergenen, die hier tegenwoordig waren, zullen DE BRAY gekend hebben, omdat hij lange jaren in de buurt van Armentiers werkzaam was geweest, ja veilig mag men aannemen, dat de meesten de Confession de Foy van haar verschijnen af hebben gekend, misschien dat er onder waren, die haar reeds voor die tijd hadden ingezien. Wat was nu meer natuurlijk dan dat zij, de grondwaarheden van hun geloof daarin vindende, haar daarom hadden goedgekeurd,

nu ook vorderden, dat ieder, die in het vervolg optrad als predikant, ouderling of diaken, in het gebied, dat ressorteerde onder Armentiers, haar zou ondertekenen. Met dit besluit van de Provinciale Synode te Armentiers is volstrekt nog niets gezegd met opzicht tot alle predikanten, ouderlingen en diakenen. De kerk had haar oordeel over DE BRAY'S arbeid nog niet uitgesproken, en als Formulier van Enigheid was zij toen nog niet, zelfs niet Synodaler, aangenomen. Wat op de Provinciale Synode te Armentiers heeft plaats gevonden, zal zeker wel spoedig nagevolgd zijn door andere Provinciale Synoden in de Zuidelijke Nederlanden, aangezien op de *Synode, die met Pinksteren 1565 (10 en 11 Juni) te Antwerpen* gehouden werd, reeds sprake is van de „Confession de Foy des Eglises de ce pais”.

Doch vóór de overweging van hetgeen in deze Synode aangaande de Confession de Foy werd bepaald, waarover zo verschillend is geoordeeld geworden, dient hier besproken te worden, hoe DE BRAY zelf stond tegenover het werk, door hem vervaardigd.

In 1564 vinden wij DE BRAY te Brussel, waarheen hij gegaan was met zijn vriend CHARLES NIELLIUS, ten einde daar, hetzij met Prins WILLEM VAN ORANJE 1), hetzij met een ander te spreken over een mogelijke vereniging van de Calvinisten en Martinisten. Wilde nu om die vereniging tussen de beide strijdende partijen te bewerken, DE BRAY daarvoor de door hem

1 Vgl. boven bh 58 en Bijlage A, blz. 3, noot 1.

vervaardigde Confession de Foy laten varen? Geenszins. Zeker, DE BRAY wilde wel toenadering, maar niet ten koste van zijn geloofsovertuiging, daarvoor was hij te veel man uit één stuk. En waarom wilde hij een toenadering helpen bewerken tussen zijn partij en de Lutherse? Om door één en dezelfde confessie verenigd als één man de macht des Pausen te breken: »Car nous estans tous uniz en doctrine on ne nous pouroit toucher sans ogeneer quant et quant teute l'Allemagne ... et aussy peur fermer la bouche de ceulx qui disent que nous ne sommes pas uniz” 1).

Wat te Brussel is onderhandeld, zal wel niet met zekerheid zijn uit te maken, doch dat de zending van een exemplaar van de Wittenbergse Concordia naar de HERTOG V. BOUILLON in 1565 daarmee in verband staat, valt niet te betwijfelen. De Hertog liet, nadat hij en DE BRAY het stuk hadden gelezen, door de laatste aan het Consistorie te Antwerpen verzoeken, dat dit, na rijp beraad, er zijn oordeel over zou uitspreken. Ook was DE BRAY, op last van de Hertog, naar Metz geweest, om daar met TAFFIN en COLONIUS over deze zaak te onderhandelen. Is het nu mogelijk hier DE BRAY te beschuldigen van ontrouw aan zijn beginselen? Neen, want wat was de zaak? De Concordia was naar Sédan gezonden, met het doel om DE BRAY te winnen voor de in haar uitgedrukte leerstukken.

In het eerst maakte hij wel zwaarigheid, maar eindigde met de verklaring, dat hij met de Duitsers de Avondmaalsleer, zoals die er in was weergegeven, overeenkomstig de verklaring, die Bucer er aan had gegeven, kon ondertekenen. De beide predikanten uit Metz verklaarden hetzelfde. En aangezien nu de toenadering alleen kon verkregen worden door eenstemmigheid op het punt van de leer omtrent het Avondmaal, en hij, met zijn ambtsbroeders te Metz, geen bezwaar vond in hetgeen BUCER had gezegd, zo meende DE BRAY, dat ook het Consistorie te Antwerpen wel niet zou aarzelen, om na rijp beraad, ter wille van de goede zaak, ook, ingeval het met de Duitsers zo ver kwam, het

1 Vgl. Bijlage A, blz. 4.
124

punt des Avondmaals te ondertekenen. Over andere leerstukken, waarover de Duitsers ook gans anders dachten, b.v. Doop en Absolutie, daarover liep het debat niet 1). TAFFIN en COLONIUS hadden echter op zich genomen, om ook voor deze beide punten te zorgen. De BCAY oordeelde het raadzaam, dat het stuk, hetwelk de beide predikanten uit Metz zouden vervaardigen, met betrekking tot de zo-even genoemde twee leerstukken, ook zou worden ondertekend in naam van al de kerken, zoowel de Franse als de Vlaamse, dewijl er niets in zou voorkomen, wat aanleiding zou kunnen geven tot tegenspraak. Tevens raadde DE BRAY het Consistorie te Antwerpen aan, om ook ter wille te zijn in de ceremoniën en andere minder belangrijke zaken, indien zij daarvoor vrijheid zouden kunnen krijgen »de prescher la pure doctrine”. Hiervan wilde DE BRAY (in geen enkel geval afwijken. Uit deze woorden blijkt, mijns inziens, voldoende, dat DE BRAS', ook, al wilde hij enige concessies aan de Lutherse doen, volstrekt niet, zelfs in geen enkel geval, de hoofdwaarheden zijner eigen geloofsovertuiging wilde prijsgeven.

En evenmin als hij dit wilde in 1565, zal hij het gedaan hebben op de samenkomst te Brussel in 1564. De door DE BRAY aangewende pogingen tot vereniging van de beide partijen mislukten echter, zeker in de allereerste plaats door het schrijven van BEZA aan TAFFIN 2). BEZA antwoordt daarin op verscheidene brieven, hem nu en dan door TAFFIN gezonden en waarin deze o. a. had gevraagd, of de broeders uit Nederland, als Confessie konden aanbieden een stuk, dat hij hem had gezonden 3).

1. Vgl. Bijlage A, blz. 5.

2. Vgl. GROEN V. PRINSTERER, l.c. Série, T. II, p. 242-248. De brief is door BEZA geschreven de 24e Augustus 1565 en niet, zoals GROEN wil, in 1566, daar TAFFIN toen niet meer te METZ was, maar te Antwerpen.

3. De woorden, waarmee BEZA zijn brief aan TAFFIN begint, verdienen de aandacht, daar ook zij naar mijne meening enig licht schijnen te verspreiden over de berichten, die bij SCHOOCK en Thysius worden aangetroffen met betrekking tot het zenden van de Confession de Fop ter goedkeuring aan TAFFIN en COLONIUS, en ook over de reis, die zij zou gemaakt hebben naar Genève, waar zij niet al te gunstig werd ontvangen, ten minste niet werd aanbevolen. „Quand (schrijft BEZA) au principal point qui est si les frères Pays—Bas peuvent présenter peur confession

125

Vermoedelijk zal TAFFIN deze Confessie naar Genève hebben gezonden, nadat het Consistorie van Antwerpen gevolg had gegeven aan het verzoek van DE BRAY; d. i. zich met zijn voorstel verenigd had, om to ondertekenen wat hij verzocht had. BEZA raadde het ten sterkste af, en, nadat hij gezegd heeft waarom, laat hij er op volgen »d'avantage quand vous auryes passes ces poincts aynsi, nous ne dubtons point que le point du baptesme et de l'absolution, comme vous l'aves couchez à la verité, ne rumpit tout, et toutesfois d'accepter ces articles, Comme ils sont couchés en ce que m'aves envoyé, yl n'y auroit ordre, comme vous raven bien jugé 1). Oultre tont cola vous ne deves doubter, quoy que volts promette le Seigneur qui présenteroyt (presenteroit) veste confession, que pour la fin yl ne fallut au Een de l'Evangile, advouer simplement la Confession d'Auspurg et Tors se seroyt a'y rycommancer, et peut estre seroyt on bien estonné de voyer la plus part, affriendé de la paix, se revolter plainement de la verité, car voyla comme Dieu a accoustumé punir ceulx qui cherchent les destours. Je scay bien que vostre intention est tout contrayre, mais nous vous

dyzons aussy nostre advis. L'espérance

l'accord que m'aves envoyé”.

Welke confession hier bedoeld wordt is niet moeilijk na te gaan, maar blijkt duidelijk uit De Bray's brief in bijlage A tot dit werk. Nu bestaat de mogelijkheid, dat later de overlevering van dit feit is toegepast op de door De BRAY vervaardigde 37 artikelen. Immers ook aan de naar BEZA gezondene Confession had De Bray meegewerkt, evenals TAFFIN en COLONIUS. Zij was goedgekeurd door enkele predikanten, wellicht ook door het consistorie van Antwerpen, en haar ontstaan was zij verschuldigd aan een overeenstemming, die men wilde brengen tussen twee partijen, Calvinisten en Luthersens. Wat kan nu zijn gebeurd?

Men wist, dat De BRAY de Confession de Foy had vervaardigd, dat hij over een Confession had onderhandeld met TAFFIN en COLONIUS, dat zij ter goedkeuring was gezonden naar Genève en het gevolg was van een akkoord. De overlevering met betrekking tot de laatste Confession werd op die van De BRAY overgedragen, en nu kon men geredelijk het verhaal krijgen, dat DE BRAY'S arbeid, vóór die in het licht verscheen, naar Metz was gezonden, en later naar Genève, waar hij niet was goedgekeurd. Had men eenmaal een paar buitenlandse predikanten, 't was gemakkelijk er weer te vinden, en de troebel geworden overlevering maakte van Beza CALVIJN, en op die wijze is te verklaren, dat SCHOOCK en Tysius zijn gekomen aan hetgeen, wat zij over deze zaak zeggen.

1 Hier is een duidelijke terugslag op Bijlage A, blz. 6.

126

qu'on donne à noz frères est belle et grande, mais oultre ce qu'elle nous semhle sans apparanze, nous n'en scaurions attendre que-tres mauveyse yssue, et pensons au contrayre qu'en attendent en constanze la volonté du Seigneur et mayntement sa pure verité, il envoyera le sulagement plus tost et plus certayn. Vous adviseren si quelque confession nouvellement dressée y pourra servir. Quant á moy je ny ay point voulu mettre la mayn, pour ce que la rnultitude de tont de Confessions me déplayt. S'on en veult choysir entre, je n'en scache point de plus nette, que cello fust présentée t l'Empereur durant des dernières troubles, dont vous pourres faire un extraict et (sement) sans qu'on l'apperooive. Et n'avons pour le présent autre conseil sur ce point” 2).

Keren wij thans terug tot de Synode van 1565 te Antwerpen.

Twee maanden vóór Beza dezen brief schreef, werd te Antwerpen een synode gehouden 2), waar ook over de Confession de Foy is gehandeld. Het eerste van de op deze synode aangenomen artikelen luidt aldus: »Qu'au commencement de chaque Synode, on aft á faire lecture de la Confession de Foy des Eglises de ce pats, tent pour protester de notre union que 3) pour adviser s'il ni a rien à changer ou amender” 4).

Deze woorden hebben reeds vrij wat pennen in beweging gebracht. Zo tekent KIST hierbij aan, dat, wat op de Synode te Armentières wordt genoemd “Confession de Foy arrestez entre nous,” hier La Confession van de Eglises de ce pais wordt geheten”, en dat hieruit blijkt, dat de Nederl. Confessie reeds lang, althans sedert 1562, een, door wettige kerkvergaderingen bij herhaling goedgekeurd gebruik en gezag verkregen heeft”; verder, “dat de vroeger aan deze Belijdenis verleende kerkelijke goedkeuring haar toch geenszins tot een voor altijd blijvende Geloofsregel verhief, maar zij slechts werd aangemerkt als een tijdelijke

1 GROEN, Archives, 1e Série, T. II, p. 246, 247.

2 10 en 11 Juni 1565.

3 Het Middelburgsche H. S. heeft “comme”.

4 Vgl. Nederlands Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, DI. IX, blz. 152. HOOYER, a. w. .,

blz. 20.
127

uitdrukking des geloofs, welke men voor gestadige verandering en verbetering vatbaar keurde; zó zelfs, dat elke Synodale Vereniging tot het aanbrengen van zulke verbeteringen niet alleen bevoegd verklaard werd, maar daartoe ook opzettelijke uitgenodigd. Hoe eigenaardig hierdoor het oorspronkelijk karakter van zulk een Geloofsbelijdenis bepaald werd, en dat van de Nederl. Kerk zulk een wijze van beschouwing harer belijdenis tot eer verstrekt, behoef ik wel niet in het oog te doen vallen” 1). HOOYER 2) zegt, dat “een dergelijk besluit, om op elke Synode te onderzoeken of er in de Geloofsbelijdenis niets te veranderen en te verbeteren valt, ons van onze Nederduytsche Synoden niet bekend is”, en Dr. A. KUYPER 3), na op de zoeven aangehaalde woorden van HOOYER de aandacht gevestigd te hebben, zegt: “Hij had er kunnen bijvoegen, noch op enige andere Waalse; en sterker nog, dat de niet-overneming van deze zonderlinge bepaling in de latere kerkorden zeer duidelijk toont, dat al spoedig de onhoudbaarheid van zulk een bepaling werd ingezien.

Zulk een bepaling toch, hoe begrijpelijk en verstaanbaar ook vet 1566, toen de Confessie nog niet onder JUNIUS en SARAYIA'S auspiciën vastgesteld was, droeg een te onvast, te twijfelzuchtig en revolutionair karakter, om als duurzame uitdrukking te kunnen gelden van liet Gereformeerde kerkrecht. Deze bepaling is buitendien niet in een »nationale”, maar in een kleine, ongeregelde Synode van enige Antwerpsche kruiskerken gemaakt; voor de kerken niet »van deze landen”, maar »van dit land” (de ce pays) d. i. van Antwerpen, en alzo zonder enige bindende betekenis voor de kerken van de Noordelijke gemeenten”.

Is in art. I van de Provinciale Synode, gehouden de 26e April 1563, sprake van “la Confession de Foy arrestée entre nous”, op de zo-even genoemde te Antwerpen heeft men “Confession

Vgl. Nederlands Archief voer Kerkelijke Geschiedenis, Dl. IX., blz. 152, noot 1.

2 Vgl. t. a. p., blz. 20.

3 -Vgl. Revisie van de Revisie-Legende, Amsterdam, 1879. blz. 100 volgd.

128

de Foy des Eglises de ce pais”, wat wel als bewijs kan dienen voor de mening, dat het gezag van de 37 artikelen in de Zuidelijke Nederlanden in betrekkelijk korten tijd zeer was toegenomen. Dat echter te Antwerpen een zoodanig besluit werd genomen, kan te minder verwonderen, als men in aanmerking neemt, dat zeer waarschijnlijk, reeds in 1561, het Consistorie daar ter plaatse er zijn goedkeuring aan gehecht had. Men mag hieruit echter niet afleiden, dat de Nederlandse Confessie sedert 1563 door wettige kerkvergaderingen hij herhaling is goedgekeurd geworden en daardoor gebruik en gezag verkregen heeft, ten minste niet wat de kerken van Noord-Nederland betreft.

De grote vraag is: Wat beduiden de woorden « tant pour protester de notre anion que (comme) pour adviser s'il ni a rien a changer ou amender”?

Het lezen van de Confession de Foy, bij het begin van iedere Synode in de Zuidelijke Nederlanden, had tot doel om de eenheid in het geloof te bewijzen van al die kerken, en om na te gaan of er ook iets in viel te veranderen, of iets moest worden bijgevoegd. Waarin veranderen? Waaraan bijvoegen? Lang heb ik gemeend, dat de woorden “changer” en “amender” alleen zagen op de vorm en niet op de inhoud van de artikelen.

Maar dit gevoelen is niet te verdedigen. Het veranderen en bijvoegen heeft wel

degelijk betrekking ook op de inhoud. Mocht bij nader onderzoek blijken, dat iets niet goed was uitgedrukt of iets vergeten, dan werd de mogelijkheid gelaten dit te verhelpen. Duidelijk blijkt uit deze bepaling, hoeveel eerbied, hoeveel ontzag men ook koesterde voor de 37 artikelen, dat er geen onfeilbaarheid aan werd toegekend.

Wat SCHOOCK en THYSIUS melden van een herzien van de Confessie de Foy op een Synode in 1565 te Antwerpen, moet tot het jaar 1566 worden gebracht 1). JUNIUS toch, die haar

1 Schoock 1.1., p. 521.
129

bijwoonde, zegt, dat ze gehouden is in Mei 1566 1).

Belangrijk voor de geschiedenis van de Confessie is het jaar 1566, niet slechts omdat zij in dit jaar zou gegeven zijn aan FREDERIK III van de Paltz, tegelijk met de Libellus Supplex en de Oratio Ecclesiarum Christi, opdat deze er de Keizer Maximiliaan II mee in kennis zou stellen, maar vooral wegens hetgeen met haar is gebeurd op de Synode, die volgens JUNIUS in het begin van Mei 1566 te Antwerpen is gehouden.

Aangaande het eerste zegt Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN: »Wij stellen ons voor, dat zij (die in de Nederlanden naar het

THYSIUS, a. w. Voorreden: “Wyders, so is deselvige int jaer, 1565, by goetduncken ende last van de Synode oft Kerckelycke By-een-comste, t Antwerpen onder het Clays gehouden, (alweer oock tegenwoordich geweest is PHILIPS VAN MARNIX, HEER VAN SINT ALDEGONDE) van neus overzien geworden, namelyk door FRANCISCUM JUNIUM, Dienaar Godts in de Nederlanden, (als tselvige van hem in syn leven verheelt wort) wel een Jongher-man, maer als eenen rechten TIMOTHEUS, neffens que sonderlinge geleertheit, stemmich ende ernstig boven syne iare, ende naderhandt een voornemen en treffelyk Professoor ende Leerder in de H. Schrift, in de wyt beroemde Vniversiteyten van Niestadt, Heidelberg ende Leyden. Ende is die, alsoo verbeteret zijnde, niet in de sake selfs, maer eyghentlyk in de aert ende wyse van schryven, corter ende duydellycker stellinghe, by order van de voor-ghemelder Vergaderinghe na Geneven gezonden, om by advijs van die voortreffelijcken Leerder THEODORI BEZAE ende syne Mede dienaars des Evangeliums, alsoo te Geneven gedruet te werden, dwelck door de voorseyden CRISPINO int her 1566, (gelyck de voorgaende yone enighe jaeren na de anderen ghehouden hebben:, waerop FRANCISCUS SONNIUS, die bloedighen Kettermeester, ende een van de nieuwe Bisschoppen, Bisschop van Antwerpen, int jaer daer na, onderstaen heeft te antwoorden”.

1 Vgl. Vila Nobilis ac eruditi viri Francisci Junii ab ipso nuper conscripta, in lucem vero edita, ab Paulo G. F. P. MERVIA, Ic, Lugduni Batavorum, 1595, p.47

130

Evangelie des Zoons Gods begeerden te leven) met hun Smeekbrief (Libellus Supplex) hun Geloofsbelijdenis aan de Keurvorst (FREDERIK II) gezonden hebben, terwijl zij er het Vertoog (Oratio) bijvoegden om er gebruik van te maken, indien zulks oorbaar geacht werd, opdat deze ook hunner bij de Keizer mocht doen gedenken” 1), waarbij in een aantekening wordt gevoegd: “Het publicum scriptum”, waarvan aan het slot van de Smeekbrief gesproken wordt, kan geen ander zijn dan de belijdenis, niet naar de tekst van 1566 maar de oorspronkelijke van 1561”.

Heeft MAXIMILIAAN werkelijk door toedoen van de Keurvorst de Confessie in handen gekregen? In de te Middelburg in 1611 gedrukte Geloofsbelijdenis 2) treft

men in het voorwoord “Tot de Leser” dit aan: “So sult ghy weten, dat wy hier in hebben gevolgt de oudste copien so Duytsche als Franse, die wy van de jare 1566 hebben connen becomen. Als in welcken jare deselve de Keyser Maximiliano II op de Ryxdagh tot Augsburgh, met een vertoogh ende enen brief in dato van de 1. Aprilis is toegezonden”.

Een gelijk bericht deze zaak betreffende wordt ons meegedeeld door TITYSIUS 3).

1. Vgl. Dr. J. J. V. TORENENBERGEN, a, w, blz. 39.

2 Belydenisse des gheloofs, uyt, last ende ordinantie/ des Provinciaelen Synodi / van Zeelandt / Middelburg, By Richard SCHILDERS, Drukker van de Heeren Sta-/ ten van Zeelandt, Anno 1611.

3 Vgl. a. w. Voor-reden.

131

Zowel FAUKELIUS, van wie gezegd voorwoord in de uitgave van de Geloofsbelijdenis van 1611 afkomstig is 1), als Tysius spreken onomwonden uit, dat de Confession de Foy met een vertoog en een brief aan de Keizer op de Rijksdag is gezonden of overgegeven, ja dat zelfs (volgens Tysius) de brief in het openbaar in de vergadering is voorgelezen. Is er voldoende grond aanwezig dit verhaal in twijfel te trekken?

SCHOOCK deelt hiervan niets mee, terwijl ook in het “Aen de Christelicken Leser”, dat als een inleiding voorafgaat aan de Belydenisse des Geloofs, in 1583 te Dordrecht bij CANIN gedrukt, met geen enkel woord van deze zaak wordt gerept. Maar indien dan met het publicum scriptum, waarvan in de Smeekbrief gesproken wordt, de Geloofsbelijdenis wordt bedoeld? Hiertegen kunnen bedenkingen ingebracht worden. Op het einde toch van de Smeekbrief leest men: »Haec, Invictissime Imperator Auguste, quae ex animo tui amantissimo et studiosissimo (haec novit Dominus)

1. Vgl. J. BORSIUS, Hermannus Faukelius, zijn leven, karakter en letterkundige verdiensten; Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, Dl. IV, Leiden 1844, blz. 224, 225.

2. 132

Hieruit ziet men, dat zij, in wier naam de Smeekbrief vervaardigd werd, bekend met 's Keizers goedheid en kennis van zaken, besloten hadden zijn raad en bijstand in te roepen, voor het vaderland en voor de jammerlijken staat, waarin de kerken verkeerden. Dit voornemen nu gaven zij de Keizer te kennen: *tuin brevi hac oratione, tuin vero privatis hisce litteris*”. Derhalve bij de Smeekbrief was gevoegd een “*brevis oratio*”. Dit heet later “*publicum scriptum*”, en hieruit volgt, dat dit niet de Geloofsbelijdenis, maar de *Oratio Ecclesiarum* is. Er was derhalve besloten, de Keizer een Smeekbrief aan te bieden en die te doen vergezeld gaan van de reeds gedrukte *Oratio Ecclesiarum*. En dat de *Oratio* werkelijk gedrukt was vóór de *Libellus Supplex*, is aan geen twijfel onderhevig, dewijl Keurvorst FREDERIK III reeds vóór de 1^e April, de dag waarop de *Libellus* ondertekend is, een gedrukt exemplaar gezonden had aan Koning Prima's II van Spanje 1).

De Keurvorst had dus de *Opatio* naar PIILIPS gezonden, m. a. w. zich in de bres gesteld voor de Nederlanders. Hij deed dit niet uit zichzelf, maar op verzoek; want in de eerste

1. M. Koch, Quellen; Leipzig 1857,

133

dagen van Januari 1566 kwam te Heidelberg bij JOHAN CASIMIR een afgezant, die hem, uit naam van de Nederlandse Calvinisten, een smeekschrift ter hand stelde voor de Keurvorst. De 16^e Januari zond JOHAN CASIMIR dit geschrift aan FREDERIK, terwijl hij er in een begeleidend schrijven bijvoegde, dat die Nederlandse afgezant het plan had ook de Rijksdag te Augsburg bij te wonen 1). In gezegd smeekschrift wordt de Keurvorst gebeden, om, daar de Koning van Spanje besloten had met alle kracht de Inquisitie in de Nederlanden in te voeren, zulks met behulp van de andere vorsten te verhinderen 2).

Op de benarde toestand in de Nederlanden zinspeelt JOHAN

1 Vgl. A. Kluckhohn, a. a. o. Th. I. S. 620-622. De afgezant, waarvan hier sprake is, kan niemand anders wezen dan GILLES LE CLERCQ. Deze bevond zich in 't voorjaar van 1566 werkelijk te Augsburg, waarheen hij gezonden was door het Consistorie te Antwerpen. Vgl. boven blz. 59 noot L

2. Wir (zo schrijft men aan dan Keurvorst) usw.

134

CASIMIR op nieuw in een schrijven aan de Keurvorst 1). En dat werkelijk de Nederlanders niet te vergeefs bij de edele Keurvorst hebben aanklopt, blijkt hieruit, dat hij in de laatste dagen van Februari of in de eerste van Maart, in vrij scherpe bewoordingen, schreef aan de Spaanse Koning 2). Tegelijk met dezen brief ging nu ook een exemplaar van de Oratio Ecclesiarum naar Spanje.

Het is waarschijnlijk, dat oenigen tijd, nadat het smeekschrift van de Nederlanders door JOHAN CASIMIR aan de Keurvorst was gezonden, deze enige gedrukte exemplaren van de Oratio uit Nederland heeft ontvangen. Mogelijk is het ook, dat LE CLERCQ, die het smeekschrift overbracht, ze bij zich had en uit Heidelberg naar de Keurvorst gestuurd heeft, in welk geval echter het wel enigszins onverklaarbaar is, dat JOHAN CASIMIR in zijn schrijven van de 16^e Januari er geen gewag van maakt. Dat de Keurvorst werkelijk enige gedrukte exemplaren van de "Oratio" had, meen ik ook te mogen opmaken uit hetgeen zijn gezanten op de Rijksdag hem de 16^e Maart schreven. Zij vroegen hem n.l. »Eliche Exemplaria des Büchleins, so Varius transferirt hat, die Niederländische Persecution belangend, und dein König aus Hispanien zugeschickt" 3).

Uit al het voorgaande blijkt:

1°. Dat door de Nederlanders (Consistorie te Antwerpen) LE CLERCQ naar Duitsland gezonden was met een smeekschrift voor Keurvorst FREDERIK III, en dat hij tevens in last had, de Rijksdag te Augsburg bij te wonen.

2°. Dat men van plan was te wachten met zich op Duitslands bemiddeling te beroepen, totdat de Rijksdag bijeen zou zijn gekomen, doch dat de Rooms-Katholieken het de Calvinisten in deze landen zo moeilijk maakten, dat zij zich genoodzaakt, zagen, nog vóór de opening van de Rijksdag, hun klachten bij de Keurvorst te doen horen, opdat deze pogingen in liet werk zou stellen om ook de

1. Vgl. A. Kluckhohn, a. a. o. S. 625, 626.

2 Vgl. id. S. 641.

3 vgl. id. S. 616.

135

andere Duitse vorsten, in hun belang over te halen.

3°. Dat de Keurvorst werkelijk in het belang van de Nederlandse Calvinisten aan

PHILIPS H geschreven en een exemplaar van de Oratio Ecclesiarum Christi gezonden heeft.

4°. Dat de door FREDERIK naar de Rijksdag te Augsburg afgevaardigde gezanten hem om enige exemplaren dier „Oratio” vroegen, ten einde daaruit de godsdienstige toestand dezer gewesten te leren kennen en alzo niet meer kennis van zaken te kunnen oordelen, wanneer over de godsdienstige aangelegenheden in de Nederlanden zou gehandeld worden.

Wat nu de *Confession de Foy* aangaat, het vermoeden ligt voor de hand, dat deze (indien de Keizer werkelijk een exemplaar heeft gekregen, wat echter betwijfeld wordt 1), tegelijk met de Libellus Supplex zal gezonden zijn, en dat LE CLERCQ, die op de Rijksdag was, haar de Keizer overhandigd of er voor gezorgd heeft, dat dit op een of andere wijze geschiedde. Is er geen grond aanwezig dit te betwijfelen, dan is het zeer wel mogelijk, dat de Libellus werkelijk in de vergadering is voorgelezen, gelijk THYSIUS dit verhaalt, en behoeft men niet aan FREDERIK te denken, als aan een tussenpersoon, die er voor zorgde, dat MAXIMILIAAN met de drie genoemde geschriften in kennis werd gesteld 2). Heeft MAXIMILIAAN

1 Vgl. TE WATER, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften van de Nederlandse Edelen*, DI. I, blz. 180, 181. Prof. Dr. R. Faux, *Nederlandse Specialer* 1864, no. 50, blz. 394, 395., „Nog begeerlijker (dan een in 1566 bij CRESPIAN gedrukte uitgave van de *Confession de Foy*) evenwel zo een exemplaar wezen van een andere editie, die volgens Tysius in dit zelfde jaar 1566 te Antwerpen, in één bundel met de smeekbrief aan keizer MAXIMILIAAN en met het Vertoog van de kerke Christi uitgekomen is. Tysius beroept zich op deze uitgaaf als of hij ze gezien had. Hij grondt er zijn stelling op, dat de Confessie te zamen met de beide andere stukken naar de Keizer gezonden is. Evenwel twijfel ik nog aan het bestaan dezer uitgaaf, zowel als aan de waarheid van de stelling, die er door bewezen moet worden”.

2 Vgl. Dr. J. J. VAN TORENENBERGEN, a.w. blz. 37, 38.

136

werkelijk een exemplaar van de *Confession de Foy* gekregen, dan is dit de eerste druk geweest, en niet de in 1566 gewijzigde, welke thans ter sprake moet komen.

Zo komen wij tot hetgeen gebeurd is op de Synode, te Antwerpen in het begin van de maand Mei 1566 gehouden. Het algemeen gevoelen wil, dat de *Confession de Foy* toen Formulier van Enigheid geworden is. Tot staving van dit gevoelen beroept men zich op een woord van F. Joules, de enige, die van deze Synode gewag maakt 1), terwijl verder nog beweerd wordt, dat op deze Synode ook Maximiliaan is tegenwoordig geweest, naar aanleiding van hetgeen door SCHOOCK en THYSIUS wordt verhaald als voorgevallen in het jaar 1565.

Is werkelijk in Meieen Synode te Antwerpen gehouden, waarop de *Confession de Foy* is overzien, en is deze toen inderdaad aangenomen als bevattende de geloofsovertuiging van de Calvinisten •in de Nederlanden ? Een onoverkomelijk bezwaar doet zich hier voor en wel dit ; de 12e Juli 1566 schrijft NICOLAAS DE HAMES aan GILLES LE CLERCQ of aan MARNIX: »Hastez la Synode, et que la Confession soit accomodée le plus qu'il sera possible á la eapacité de l'assemblée puyz que elle s'adressea icelle pour leur faire entendre, et en prendre la sanvegarde. Je demeurerois sur la Confession Dansburg ... Si vostre Confession est horz de celle Dausbourg alle ne sera bien venue, aar ii y a si trop et granz - qui ne seront a ce parti” 2). De HAMES meende alzoo, dat de Synode, die spoedig moest gehouden worden, het beste zou handelen, indien zij zich aansloot bij de Augsburgse Confessie; want deed zij dit niet, door b.v. een andere Confessie

1. Vgl. Vita E. Junii, N 47:

2 Vgl. Pièces du Siecle, T. I, f0. 181 vo.

137

aan te nemen, dan zou dit denkelijk bij velen van hen, die op de nassemblée” (St. Tron) waren, een zeer ongunstig onthaal vinden. De Hmacs kende alzo de 12ⁿ Juli nog geen door een Synode gesanctioneerde Confession de Foy, wat onaannemelijk is, indien er reeds twee maanden vroeger een zoodanige geweest was 1). Wat hier duidelijk blijkt, kan echter ook nog op een andere wijze worden aangetoond. De 11^e Juli 1566 maakte DE LA GRANGE aan het einde van zijn preek bekend, dat hij geroepen was, om naar de vergadering te gaan, die te St. Trou zou gehouden worden, en zich tot dat einde eerst naar Antwerpen begeven moest. De LA GRANGE kwam te Antwerpen en werd met JUNIUS, MODED en een nog onbekende door het Consistorie afgevaardigd, om naar St. Trou te gaan. De vergadering te Antwerpen, waarop deze vier personen werden benoemd, kan geen andere zijn dan de Synode, die naar het oordeel van DE HAMES zodra mogelijk moest gehouden worden. Immers uit hetgeen DE HAMES schrijft blijkt duidelijk, dat de Synode moest kenbaar maken, wat nu eigenlijk als geloofsregel van de Calvinisten gold, opdat de te St. Trou vergaderde edelen, na er kennis van genomen te hebben, zouden kunnen besluiten, al of niet in Duitsland pogingen in het werk te stellen om hulp te verkrijgen. Uit het Recueil Général blijkt 2), dat werkelijk door de Synode een stuk is gezonden naar St. Trou,

1. Ik vestig hier ook nog de aandacht op hetgeen voorkomt in de Papiers du Conseil des Troubles, T. VI, fo. 141 r°;

De brief, waarvan hier sprake is, was de 2e Juli 1566 geschreven door Jon aan NICOLAAS TAFFIN. Hoe zou nu door ouderlingen van het Consistorie te Antwerpen tegenover de Augsburgse Confessie, l'ordre qui se tient en France” zijn gesteld, indien er reeds toen enne voor de Calvinisten geldende Confessie was geweest? Dit is onaanneembaar. Vgl. ook M. L. van DEVENTER, a, w., blz. 7e.

2 Vgl. Bijlage D, blz. 34.

138

waarin de geloofszaken besproken werden, dat zo in de smaak van de vergaderde edelen viel, dat zij hulp toezeiden. Dit stuk nu kan niets anders zijn dan de zogenaamde verkorte geloofsbelijdenis van JUNIUS.

Allerlei pogingen waren in het werk gesteld om Calvinisten en Lutherse te verenigen, want gebeurde dit, dan mocht men veilig aannemen, dat, indien de hulp van de Lutherse vorsten uit Duitsland werd ingeroepen, zij niet weigerachtig zouden gevonden worden. Tot een vereniging was liet nog steeds niet gekomen. De tijdsomstandigheden evenwel werden dringender: er moest gehandeld worden. Het verzoekschrift van de edelen, de 5^e April van de Landvoogdes aangeboden, had nog niets uitgewerkt, en daarom werd besloten opnieuw een vergadering te beleggen. Vóór men hiertoe overging moest men echter weten hoe de kerken dachten over een vereniging. Daartoe moest een Synode gehouden worden, waarop een Confession de Foy werd vastgesteld, om die de edelen over te leggen, opdat deze, wanneer zulks nodig was, de Duitsers maden kunnen tonen, wat de Nederlanders, voor wie zij hulp inriepen, geloofden. De tijd was kort, en invloedrijke personen wilden, dat men de Augsburgse Confessie zo niet in haar geheel, dan toch in hoofdzaak zou aannemen.

Wat te doen? Een kort opstel maken en dit naar St. Tron zenden, om later meer

uitvoerig over een volledige *Confession de Foy* te spreken. Men ziet hieruit, dat, ware er een geldende Confession geweest, de kleinere, die ongeveer het midden van Juli te Antwerpen werd gemaakt, niet nodig zou zijn geweest. Er werd echter een kleine geloofsbelijdenis door Junius vervaardigd, geheel en al gebaseerd op aanhalingen uit de Bijbel 1).

1. Vgl, Vita, p. 45.

139

Heeft JUNIUS zich hoogstwaarschijnlijk in de maand vergist, zodat men, in plaats van het begin van Mei, aan het begin van Juli of Augustus zal moeten denken 0, daarmee is de waarheid van liet feit als zoodanig niet weggevallen. Als zeker kan aangenomen worden, dat werkelijk de confessie op een van de vele in 1566 gehouden Synoden overzien, aangenomen is als de geloofsbelijdenis van de Calvinisten in de Zuid-Nederlandse gewesten en na deze overgeziene tekst gedrukt is geworden.

Ik meen dit ook te moeten afleiden uit de brief van SARIVIA over de Confessie aan WTENBOGAERT :

»Hujus rei testis est epistola ad Hispaniarum Regem et Ordines Belgicarum Provinciarum, quae olim praefixa fuit fidei Confessionis Ecclesiarum, et tecum reputa cujus Religionis fuerint, in fidei negotio. Ego tune temporis Minister eram Ecclesiae Gallicanae Antverpiau, et exemplaria illius Confessionis Prineipi Auriaco . et Comiti Egmondano offerenda curavi. Frater uxoris meae erat Comiti Ludovico á cubiculis, qui inc ad dominum suum adcluxit, ut illi innotescerem, et exemplaria recens editae Confessionis darem, ulterius principibus distribuenda. Congregavi primum tune temporis Ecclesiam Bruxellis auxilo Domini de Tolossa, fratris Domini Sanetae Aldegundae, ex aulicis et paucis quibusdam civibus Gallid sermonis. In altercationibus Leidanis illam fidei Confessionem et Catechismum allegari, et urgeri video, ac si ipsum esset Dei verbum. Homines improbi Confessionem Augustanam audacter despiciunt, et qui modestiores haberi volunt, in illa esse aliquid, quod mutat vellent, desiderant: in sua vero Confessione, ac si fidei Canon esset, nihil mutari etc

1. Ook M. L. VAN DEVENTER is, in het jaar 1566, blz. 70, deze mening toegedaan.

2 Epistole Ecclesiasticae et Theologico p, 294, 295.

140

Dit bericht van SARAVIA is in meer dan één opzicht belangrijk en verspreidt over de geschiedenis van de Confessie een eigenaardig licht. In de allereerste plaats vraagt men welk jaar SARAVIA bedoeld mag hebben met dat “tune temporis.” TE WATER houdt het er voor dat 1562 wordt bedoeld. 1). RAHLENBECK 1561 2). Deze laatste mening is bepaald onjuist, daar SARAVIA zich in 1561 te Londen bevond en dus onmogelijk toen te Brussel een gemeente kan gesticht hebben. Tegen 1562 bestaan echter ook gegronde bezwaren. Was SARAVIA in 1562 dienaar van de Franse gemeente te Antwerpen? En is, tijdens hij hier te dezer tijd dit ambt vervulde, de Confessie gedrukt en rondgedeeld onder zulke omstandigheden als hij verhaalt? Ook zonder een stellig bewijs daarvoor, is het wel zeer waarschijnlijk, dat SARAVIA ook nog in 1562 in Engeland zal zijn gebleven. Maar dit staat vast, dat in 1562 geen exemplaren van de

1 Vgl. Tweede Eeuwgetijde, blz. 9

2 Vgl. Les Protestants de Bruxelles, p. 38, 39.

141

oorspronkelijke tekst van de Confession de Foy gedrukt zijn, slechts de Nederlandse vertaling er van is verschenen. Heeft TE WATER gelijk, dan moet hier aan deze eerste Nederlandse uitgave gedacht worden, en dit klinkt vreemd. Enige maanden vroeger toch waren, hoogstwaarschijnlijk spoedig na elkander, twee drukken verschenen in het Frans en waren deze uitgaven alles behalve onopgemerkt in de lande voorbijgegaan, blijkens pogingen door de regering in het werk gesteld om te weten, wie de auteur was, waar het boekje gedrukt was enz., terwijl er door de Landvoogdes nog bovendien een plakkaat tegen uitgevaardigd was. SARAVIA kon, ware hij in Nederland geweest, dit alles geweten hebben en hij had in dit geval geen exemplaren van het geschrift behoeven te geven aan een WILLEM VAN ORANJE, een EGMOND e. a., die, door hun betrekking waarin zij stonden tot het hof, er zeker mee in kennis gesteld waren.

Bovendien was het onnodig, dat de edelen exemplaren van de Confessie kregen in onze taal, daar zij toch zeker voor verreweg het grootste deel, zo niet allen, het Frans zullen gekend hebben; en, ook dit mag hier wel gevraagd worden, waartoe was het nodig, in 1562 aan de edelen de Confessie aan te bieden? Van hun hulp of bijstand konden zich toen toch de Calvinisten nog wel niet verzekerd houden?

Al de bezwaren evenwel, die tegen het jaar 1562 kunnen worden ingebracht, verdwijnen, zodra men 1566 neemt. SARAVIA'S meedeling, die ons anders vrij wel in het duister laat rondtasten, geeft dan licht. Op de Synode, gehouden te Antwerpen in de maand Juli 1), was men, vóór dat de vier afgevaardigden vertrokken (JUNIUS, LA GRANGE, MODED en de onbekende), niet gereed gekomen met de beantwoording van de vraag, welke Confession de Foy men zou aannemen, en daarom had, wjl de tijd drong, JUNIUS in een kort geschrift (dat door de aanwezig zijnde personen werd, goedgekeurd), de hoofdtrekken van wat men geloofde uiteenzet

1. Niet, gelijk JUNIUS zegt, op het einde, maar wel in het midden van de maand.
142

en het de verzamelden edelen aangeboden. Na die aanbieding naar Antwerpen teruggekeerd (waar zeker ondertussen de beraadslagingen werden voortgezet), werden tot Confessie aangenomen de hier en daar gewijzigde 37 artikelen van DE BRAY. En nu werd, nadat deze gedrukt waren, door SARAVIA gezorgd, dat aan de Prins van ORANJE en aan de Graaf van EGMOND exemplaren ter hand gesteld werden, terwijl hij zelf persoonlijk, door zijn zwager, die in dienst was van LODEWIJK, met dezen in kennis gesteld, hem een zeker aantal exemplaren van de opnieuw gedrukte en herziene *Confession de Foy* overhandigde, met verzoek ze verder onder de edelen uit te deden.

De kruiskerken in de Zuidelijke Nederlanden hadden van nu af een geldende Confessie op de te Antwerpen in Juli 1566 gehouden Synode aangenomen als de geloofsuitdrukking van de Calvinisten in de Zuidelijke Nederlanden, doch met deze bijbepaling, dat, zo ooit op enige Synode mocht blijken, dat zij in een enkel opzicht in strijd was niet de Bijbel (wat men echter te Antwerpen niet geloofde), zij dan niet alleen kon, maar moest gewijzigd worden.

Deze gevolgtrekking ligt voor de hand, wanneer men SAVARIA'S brief leest, en komt gans en al overeen met hetgeen besloten was op de Synode, in Juni 1565 te Antwerpen gehouden. Voor goed was nu het gezag van de Confessie gevestigd, en na haar aanneming op de Synode te Antwerpen, werd zij van lieverlede geldend ook in de Noordelijke Nederlanden.

In hoever de oorspronkelijke artikelen van DE BRAY te Antwerpen gewijzigd zijn, zal bezwaarlijk zijn uit te maken, vóór dat men een exemplaar van de in 1566 gedrukte Confessie heeft weergevonden. Dat in de Nederlandse uitgaven vóór 1566 veranderingen zijn aangebracht, is uitgemaakt, doch deze hebben alle slechts betrekking op de vorm, niet op het wezen van de zaak. Mag echter worden aangenomen, dat de in 1611 bij RICHARD SCHILDERS te Middelburg gedrukte Confession de Foy een getrouwe reproductie is van de tekst van 1566, dan is het mogelijk, al de wijzigingen en veranderingen na te gaan, die er op de Synode te Antwerpen in gemaakt zijn. Het is hoogstwaarschijnlijk, dat

143

ook te Antwerpen het vijftiende artikel belangrijke wijzigingen heeft ondergaan. In dit artikel, waarin sprake is van de erfzonde, zegt de eerste uitgave: »Et n'est pas aboli mesme par le Baptesme”. In de uitgave van 1566 is dit aldus veranderd: »Et n'est pas aboly mesme par le Baptesme, ou desraciné du tour.

De meeste wijzigingen bepalen zich tot onschuldige uitbreidingen, meerdere duidelijkheid en klaarheid, slechts hier en daar zijn meer ingrijpende veranderingen aangebracht.

Had Prins WILEM in 1564 beproefd een vereniging te bewerken tussen Lutheranen en Calvinisten, had ook DE BRAY zich hiermee ingelaten en met zijn krachtige stem zich er voor verklaard, doch waren deze pogingen vooral door toedoen van BEZA mislukt, niet minder werd in 1566 en het begin van 1567 gearbeid door verschillende personen, om met de Duitsers eenstemmig te worden 1) in de leer; doch al deze pogingen hebben tot het gewenste resultaat niet geleid. Mogen misschien enkele predikanten en edelen geneigd zijn geweest tot toenadering, verreweg het grootste deel wilde hiervan niets weten en liever alles verliezen, dan datgene prijsgeven, wat men als de waarheid aanmerkte.

Op geen enkele van de Synoden, waarover tot dusverre gesproken is, komt. De Confessie voor onder de naam van *Formulier van Enigheid*. Het dient nu nog te worden aangewezen, waar en wanneer zij voor liet eerst die naam heeft gekregen. Was door de besluiten van de Antwerpse Synode, in Juli 1566 het gezag van de Confessie gevestigd, overtuigend blijkt dit mee uit het verhandelde op de Synode te Wezel, gehouden in 1568 de November en volgende dagen. In het tweede hoofdstuk van de Acta dier Synode, dat handelt over “De Ministris et Doctoribus”, komt in het achtste punt voor: »Deinde quaeratur ecquid per omnia consentiat cum ea doctrina quae in

1. vgl. A. WOLTERS, a. a. a. S. 301. ff. POULLET, 1. C. T. II, p. 91, 144

ecclesia publice retinetur secunclurn ea, quae confessione fidei, quae primum Galliarum regi per ecclesiarum illius regni Ministros, deinde etiam in vernaculam linguam conversa Hispaniarum regi ceterisque inferioris Germaniae magistratibus inscripta exhibitae fuit” 1).

Met de “confessio fidei”, waarvan hier sprake is, wordt bedoeld de oorspronkelijke Nederlandse vertaling van de 37 artikelen van DE BRAY, niet zoals die op de Synode te Antwerpen in 1566 gewijzigd waren. Van meer belang echter is, wat besloten werd

op de Synode te Embden, de 5^e October en volgende dagen van het jaar 1571 gehouden. In het tweede punt van de Acta toch komt voor: “Om die eendrachtigheid in de Iere tussen de Nederlandse Kerken te bewyzen, heeft het de Broederen goet gedocht de belydinge des Geloofs van de Nederlandse Kerken te onderschrijven: insgelyks ook de belydinge van de Kerken in Vrankrijk te onderteekenen, om daar meede haar verbindinge ende enigheid met derzelve Francoischer Kerken te betuigen, zekerlyk vertrouwende, dat de Dienaren van de zelve Frangoischer Kerken ook op haar zyde de belydenisse des Geloofs van de Nederlandser Kerken, tot getuigenisse van de onderlinge eendrachtigheid onderschryven zullen” 3).

Deze woorden laten geen twijfel over, of te Embden is de Confessie, *Formulier van Eenigheid* geworden. Door de ondertekening, bij vroegere gelegenheden misschien gevorderd, o. a. op de Provinciale Synode te Armentiers de 26^e April 1563, was zij geworden, zo men wil, *Formulier van Instemming of van Overeenstemming*; maar eerst door het besluit te Embden genomen werd zij *Formulier van Enigheid*. Op het belang en het grote gewicht van dit besluit is o. a. ook gewezen door J. Borsius 3). Vóór de slotsom van het voorgaand onderzoek wordt opgemaakt, moet nog gewezen worden op hetgeen met de Belijdenis in ons

1. Vgl. A. WOLTERS, a. a. O. S. 339.

2 Vgl. C. Hooyer, a. w., blz. 67.

3 Vgl. Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, Dl. IX, Leiden 1838, blz. 291, 292 en 350.

land heeft plaats gehad in 1581—'82 1).

De 25^e Januari 1582 schrijft HENDRIK CORPUT aan ARENT CORNELISSEN te Delft, dat hij aan DANIEL DE DIEU, CONINXLOO en de Kerkeraad te Brussel reeds herhaaldelijk geschreven had over de overzetting van de Confessie, en tot zijn verwondering op die vraag nog geen antwoord had ontvangen, ofschoon hij »emmer wilde een Françoys exemplaar, soe het duytsche noch nyet gedrucket, tegen de Synode veerdich hebben” 2). De 17^e Maart 1582 schrijft hij “aangaande de bekentenisse des geloofs” nog geen antwoord ontvangen te hebben uit Brussel en hem (CORNELISSEN) daarom aanraadt dat hij een goed werk zou doen door haar over te zetten “ende van stonden aen seijndende, ende (zo gaat hij voort), cont ghy, laet die by eenen anderen ende wat nettelick afschryven, opdat wy te eer daer mee veerdich syn, opdat sy oyek prima facie nyet sien dat het uw werk is: doet hier inne d'beste ende seynt mee de copie” 3).

De 13^e Juni 1582 stelt CORPUT, weer over de Bekentenisse des geloofs handelende, CORNELISSEN voor, een “cleyn advertissementken voor an” te plaatsen “van de faunen in voirgaenden druck ende dat het daerom an d'originael is gecorriceert”, en laat daarop nog

1. THYSIUS zegt in de “Voorreden” van zijn Corpus Doctrinae, dat op de Nationale Spuide te Middelburg, om tot gelijkheid te geraken met de Waalse Kerken, besloten is de verbeterde Waalse in onze taal over te zetten en voortaan te volgen. Hij bedoeft zeker die, welke in 1580 op de Synode te Antwerpen is herzien.

2. Vgl. Werken van de Marnix-Vereniging, Serie III, blz. 184. Met de Synode, waarvan hier sprake is, wordt de Haarlemse bedoeld.

3. Vgl. Id., blz. 104. Het is mij niet gebleken, aan wie, te Middelburg dit werk van de overzetting van de Confession de Foy is opgedragen. Zeker niet aan A. CORNELISSEN, daar Corput zich dan niet op de aangehaalde wijze kon uit laten.

dit volgen: »Dunct my onder correctie ook goot, dat men voir elck artickel stelde d'inhoudt van dien, gelijk dat achter in de harmonie vinden sult, met V oft VJ woorden. Indien u dat bekaadt, soe seyndt het advertissementken ende die ... terstont om mee te drucken 1).

De 21^e Juni 1582 meldt CORPUT weer aan CORNELISSEN, dat hij te Dordrecht er niet achter kon komen, wanneer de bekentenis overgegeven is, en in welke taal dit is geschied, ofschoon hij vermoedt, dat zulks “gallice of 't belgice” is gebeurd, daar hij de “»supplicatie van de Edelen” in 't Frans heeft gezien; alsook dat TAFFIN en HIEDANOS daarvan wel nader bescheid zullen kunnen geven 2).

Nog driemaal maakt CORPUT in zijn brieven aan CORNELISSEN melding van de Belijdenis des geloofs en wel

1°. in zijn schrijven van de 21^e October 1582: “Ick hebbe ghisteren JAN KAEN van de druck van de bekentenisso des gelooffs gesproken: heeft beloofd die voir te nemen” 3);

2°. in zijn schrijven van de 29^e December 1582: »JAN KAEN is nu weder gekomen, ende heeft beloofd nyet langer aen te laten staen: de Confessie sal noch dese toecomencle weke oft in 't begin van d'andere veerdich sijn” 4);

3°. in zijn schrijven van de 2^e Februari 1583: “De Belijdenisse is voir acht dagen gedrukt, ende ghy soudet de exemplaria aldaer hebben, indien de schipper CORNELIS JANSSEN gevaren hadde. Ick hebbe gemerct

1 Vgl. Werken, van de Marnix vereniging, Serie III, blz. 203.

2 Vgl. id., blz. 204. Werkelijk schijnt CORNELISSEN inlichtingen hieromtrent ingewonnen te hebben, zoals blijkt na de reeds meermalen aangehaalde aantekening voorkomende op blz. 7 van het aan de Leidse Universiteit—Bibliotheek toebehorende exemplaar van TE WATERE Tweede Eeuwgetijde.

3 Vgl. id., blz. 217.

4 Vgl. id., blz. 235.

datter noch eonige aenwijsingen onrecht staen, dewelcke lichtelick gebeterd sullen connen worden”

Maken wij de slotsom van het door CORPUT meegedeelde omtrent de Geloofsbelijdenis op, dan mogen wij het volgende vaststellen: Dat de in 1583 te Dordrecht bij CANIN gedrukte Belijdenisse des geloofs door de Delftse predikant CORNELISSEN uit het Frans is overgezet en dat CORPUT wilde, dat hij zijn werk zou laten overschrijven, opdat men te Dordrecht niet zou bemerken, dat het van zijn hand afkomstig was, dat hij er een klein voorwoord aan zou laten voorafgaan, waarin de onjuistheden, in de vroegere druk voorkomende, zouden worden aangewezen, opdat daaruit zou blijken, dat de nieuwe druk naar het oorspronkelijke was gecorrigeerd en dat CORNELISSEN ook goed zou handelen, zo hij met slechts weinige woorden boven elk artikel de inhoud van dat artikel aangaf, en eindelijk dat in de laatste dagen van Januari 1583 de herdrukte Belijdenis de pers van CANIN heeft verlaten 2),

1 Vgl. id., blz. 288. LE LONG in zijn Kort Historisch, Verhaal zegt blz 107: „De Nederlandse kerken hielden zich nog enige tijt aan de Oude Copie, doch op de Nationale Synode te Middelburg in 1581 werd besloten om de verbeterde Copie van 1566 te laten vertalen in 't Neder-Duits. De Copie dezer vertaling werd gelezen in de Provinciale Synode te Haarlem in

1582. Overgezien en gedrukt in 1582 en op de Synode van de Haag in 1583 gelezen en geapprobeerd”.

2 Het “advertissementken”, waarvan Corput spreekt, is wel zeker hetzelfde als wat in de uitgave van 1583 tot opschrift heeft “Aen de Christelieken Lezer,” etc.

148

Op grond van het door ons ingesteld onderzoek over de Confession de Foy, wat betreft de oorzaak van haar ontstaan, haar schrijver, haar overzetting in onze taal, de plaats waar zij gedrukt is, haar steeds toegenomen gezag, haar aanneming tot Formulier van Enigheid enz., mag men zich overtuigd houden:

1°. Dat de oorzaak van haar ontstaan gelegen was in de behoefte, die men gevoelde zich te verontschuldigen tegen valse aantijgingen, die door de Roomsgezinden tegen de Calvinisten werden ingebracht.

2°. Dat zij door DE BRAY te Doornik vervaardigd is en hij bij de bewerking van verre de Confession de Foy van de Franse kerken heeft gevolgd.

30. Dat DE BRAY, nadat hij de 37 artikelen had voleindigd, zijn werk aan enige zijner meest bekende en vertrouwde vrienden ter inzage zal hebben aangeboden, of het hun goedkeuring kon wegdragen, en dat ook naar alle waarschijnlijkheid die goedkeuring zal zijn aangevraagd aan het Consistorie te

149

Antwerpen, waaruit vermoedelijk te verklaren is, dat zij onder de gelovigen bekend stond als “Confession de Foy d' Anvers”.

4°. Dat zij niet ter goedkeuring gezonden is aan de vele buitenlandse predikanten, waarvan Senoooca en THYSIUS melding maken, en dat SARAVIA niet in 1559 te Genève is geweest met de 37 artikelen, om er de goedkeuring op te verkrijgen van CALVIJN en andere godgeleerden, die aldaar hun verblijf hielden 1).

5°. Dat de eerste uitgave niet gedrukt is bij ORESPIN te Genève, maar denkelijk te Rouaan 2).

6°. Dat de berichten van SCHOOCK en THYSIUS hun ontstaan te danken hebben aan verschillende oorzaken, dewijl men op haar verhalen heeft toegepast, die er in geen verband mee staan.

7°. Dat de Confession de Foy in de nacht van de 1e op de 2e November 1561 in een verzegeld pakket op de binnenplaats van het kasteel te Doornik geworpen en op deze wijze de Koning van Spanje is aangeboden, en dat zij de 7^e November 1564 opnieuw aan de regering te Brussel is overgegeven.

8°. Dat zij vermoedelijk te Embden in onze taal overgezet, gedrukt en vandaar uit in ons land gevoerd is. Dit is waarschijnlijk, omdat spoedig na haar verschijnen in de oorspronkelijke taal, reeds gedrukte Nederlandse exemplaren in Friesland werden verspreid, zodat er de 7^e April 1562 te Leeuwarden een plakkaat tegen uitgevaardigd werd. Hierdoor wordt, mijns inziens, ook verklaard, dat in de berichten bij Schoock en Thysius (zij het ook op onjuiste wijze) gesproken

1. In deze mening ben ik niet weinig versterkt door hetgeen mij hieromtrent is bericht door de Archivaris van Genève, TH. A. DUFOUR. Deze toch heeft mij in een zeer uitvoerig schrijven meegedeeld, dat hij, ondanks de ijverigste nasporingen, in het archief niets heeft kunnen vinden met betrekking tot ene reis van SARAVIA in 1559 naar Genève ondernomen.

2. De heer Dufour schreef mij hieromtrent, dat hij tevergeefs gezocht had onder de bij

CRESPIN en andere bekende uitgevers in deze jaren te Genève verschenen boeken, doch dat daaronder de Confession de Roy niet voorkomt.

150

wordt van een meewerking van de Embdense predikanten, bij haar goedkeuring.
 9°. Dat de woorden: »Faicte d'vn commun accord par les fideles qui conuersent és pays bas” geen betrekking hebben op de goedkeuring van een groot aantal predikanten, wier instemming met de Confession de Foy zou kunnen beschouwd worden als door hen voor het volk gedaan, maar dat zij alleen betekenen, dat DE BRAY wist, in de 37 artikelen de geloofsovertuiging uit te spreken van zijn aanhangers te Doornik, terwijl hij zich overtuigd hield, dat de Calvinisten in deze landen daarmee instemden.

10°. Dat zij spoedig haar oorspronkelijk karakter van verweerschrift verloor en weldra als toongevend geschrift in de Kerk optrad, blijkens hetgeen op de Provinciale Synode, te Armentiers de 268en April 1563, omtrent haar besloten werd.

11°. Dat DE BRAY niet in strijd handelde met zijn beginselen, toen hij in 1565 aan het Consistorie van Antwerpen de raad gaf, om zich te schikken naar de Wittenbergse Concordia, wat betreft de leer des Avondmaals.

12°. Dat het mislukken van de pogingen tot vereniging van de Calvinisten en Luthers in 1565 vooral is toe te schrijven aan BEZA.

13°. Dat uit artikel I van de 10^e en 11^e Juni 1565 te Antwerpen gehouden Synode duidelijk blijkt, dat toen de *Confession de Foy* nog niet in alle opzichten zó conform werd gehouden aan de Bijbel, of men oordeelde het nodig haar bij elke Synode te lezen en te overzien of er ook iets in te veranderen of bij te voegen was.

14°. Dat, zo werkelijk aan Keizer Maximiliaan een exemplaar van de Confession overhandigd is, dit een exemplaar geweest moet zijn van de eerste druk, en dat die overhandiging niet heeft plaats gevonden door middel van Keurvorst FREDERIK III, maar door GILLES LE CLERCQ, die zich, tijdens de Rijksdag in 1566, te Augsburg bevond, als gezonden ter bijwoning daarvan door het Consistorie te Antwerpen.

151

15°. Dat niet op een Synode, gehouden in het begin van Mei 1566, maar wel in een van half Juli of begin Augustus 1560 te Antwerpen, de *Confession de Foy* is overzien, hier en daar gewijzigd en aangenomen als geloofsuitdrukking van de Kerk, met die verstande echter, dat geen van allen er aan gedacht heeft, daarvan een “canon fidei” te maken, al hield men zich ook overtuigd, dat er niets in was opgenomen, in strijd met de uitspraken van de Heilige Schrift 1).

16°. Dat de brief van SARAVIA doelt op toestanden, niet van 1562, maar van 1566, en, waar hij zegt, dat hij en MODED behoren onder de eerste “authores”, onder dit woord niet verstaan moet worden “opstellers” 2), maar dat zij behoord hebben tot die personen, welke het eerst de *auctoritas* van de Confession de Foy hebben erkend.

17°. Dat de herziene uitgave niet bij CRESPIAN, maar te Antwerpen zal zijn gedrukt.

18°. Dat zij eerst op de Synode te Embden een Formulier van Enigheid geworden is.

19°. Dat haar eerste levensjaren zó zeer in het duister gehuld waren, dat men 20 jaren na haar ontstaan niet meer wist, in welke taal zij de Koning van Spanje was

aangeboden, en (afgaande op het voorbericht door CORNELISSEN bij de uitgave van de Belijdenis van 1583 geplaatst), in de mening verkeerde, dat zij eerst in 1566 aan de overheid was aangeboden.

20°. Dat de in 1583 bij CANIN verschenen uitgave door CORNELISSEN uit het Frans opnieuw was overgezet en dat van zijn hand afkomstig zijn de korte opschriften, die boven ieder artikel voorkomen

1. Het verdient; opmerking, dat onder de brieven, in 1565 en 1566 aan BEZA gericht en die te Genève in de “Stads-Bibliotheek” aanwezig zijn, geen enkele voorkomt van UNIUS. Dit is zonderling, daar Junius in zijn Vita meedeelt, dat hij de op de Synode in Mei (Juli) herziene artikelen van de Confession naar de broeders te Genève heeft gezonden.

2 Vgl. TE WATER, Tweede Eeuwgetijde, blz. 10.

152

21°. Dat eerst de bij CANIN gedrukte Belijdenis zich aansluit aan de in 1566 en 1580 op de Synoden te Antwerpen gewijzigde Confession, zodat de Belijdenis, welke vóór die tijd in de Nederlandse Kerken door predikanten, professoren, ouderlingen enz. ondertekend werd, behoort tot die, welke, in meerdere of mindere mate gewijzigd, slechts herdrukken waren van de eerste Nederlandse uitgave van 1562.

Na te gaan wat in de *verschillende uitgaven van de Belijdenis* veranderd is, zou het bestek van dit werk verre te buiten gaan, evenals alles wat in *verschillende kerkvergaderingen* omtrent haar besloten is.

Het door mij ingestelde onderzoek moest dan ook alleen dienen om enig licht te verspreiden over haar wording en de geschiedenis van haar eerste levensjaren.

Aan de uitgave van de Belijdenis, zoals zij op de Synode te Dordrecht in 1618 en 1619 is goedgekeurd, zijn tal van edities voorafgegaan, die voor verreweg het grootste deel hoogst zeldzaam zijn geworden. Wij vermelden ze hier, met opgave van de plaats, waar zij te vinden zijn, voor zoverre ik dit heb kunnen nagaan 1).

1 Eerste Nederlandsche uitgave 1562. Een exemplaar hiervan bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Een nauwkeurig facsimile, bezorgd door Dr. v. d. LINDE, verscheen te Nijmegen bij A. BLOMHERT. Uitgave van 1562, afgedrukt in het Corpus Doctrinae van THYSIUS en in de Bekentnisse of Belijdenisse des Geloofs, in 1725 verschenen te Dordrecht bij MATHEUS DE VRIES. Uitgave van 1564, 8°, een exemplaar op de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht. Uitgave van 1566, 8°, een exemplaar op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Enz. enz.

153

Men houde mij de lange uitweiding over het voornaamste geschrift van DE BRAY ten goede, ten dele om de onhoudbaarheid van de berichten van Schoock en Tysius, die tot nu toe als gezaghebbend werden aangezien, aan te wijzen, ten dele

Opmerking verdient nog, dat de Martelaarsboeken, moge ook hier en daar de spelling van de woorden gewijzigd zijn, waar zij de Geloofsbelijdenis afdrukken, dit doen naar de oudste drukken, en niet naar de latere gewijzigde (vgl. o. a. Historien van de Vromen Martelaren, Dordrecht JORIS WATERS, 1616, Dl. III, P. 94/41. 100 en De Historie van de Martelaren door CLAAS BRUIN, Leiden 1747, f0. 558-P. 570. Zo mist men hier b.v. in art. I de woorden: “ende een seer overvloedighe Fonteyne aller goeden” en leest men in art. XV //ende en wert oock door den Doop niet weggenomen”. De eerste uitdrukking komt voor in de

uitgaven na 1582(83) en de tweede is daarin aldus gewijzigd: “sy wort ooc selfs door de Doop niet te niete gedaan, noch gheheel uytgeroeyt”.

Van de Fransen tekst zijn slechts vier uitgaven bekend, en wel twee van 1561, één van 1566 en één van 1580. Het perkamenten handschrift hiervan berust in de Waalse Bibliotheek te Leiden.

154

om in de vele verwarde en uiteenlopende meedelingen betreffende de eerste levensjaren van de Confession de Foy enige orde te brengen en om hier en daar, waar zulks het meest nodig was, enig meer licht te verspreiden. Het ware te wensen, dat nog eenmaal een exemplaar werd ontdekt van de op de Synode te Antwerpen in 1566 gewijzigde Confessie, en ook van die, welke volgens Thysius, tegelijk met de Libellus Supplex en de Oratio, in 1566 te Antwerpen is gedrukt. Veel van wat nu nog enigszins twijfelachtig is, zou daardoor tot klaarheid komen.

3° La racine, source et fondement des Anabaptistes 1).

Het bevreemdt ons niet, dat De Bray een werk heeft geschreven tegen de Anabaptisten. Bezwaarlijk kan een godsdienstige secte worden aangewezen, waartegen hij feller was gekant dan deze. De grote uitbreiding dezer secte, die hem ten zeerste verontruste ¹⁾, schijnt hem tot het schrijven van dit werk te hebben aangespoord. In de »Epistre à l'eglise de nostre Seigneur Jesus Christ» zegt hij: »Pource que la secte des Anabaptistes etc. etc.

Aan het einde van de opdrachtsbrief zegt hij, op welke wijze hij de stof, die in zijn werk verhandeld wordt, verdelen zal, t. w. in drie boeken, het eerste over: »La source et origine des Anabaptistes», het tweede over: »L'incarnation nu humaine nature de Christ», en het derde over: »Le baptesme des enfans», waaraan dan nog worden toegevoegd drie verhandelingen over: »le Magistrat», »le Serment» en »l'Immortalité des ames».

In het eerste boek, afgedeeld in 13 hoofdstukken, begint DE BRAY met de oorsprong en het ontstaan van de Anabaptisten. Zijn uitgangspunt is 1521, en wel de beweging, verwekt door NICOLAAS STORK. Uit diens school zijn voortgekomen Trimas MUNCER, BALTASAR HUBMOR, MELCHIOR RINK, JEAN HUT, JEAN DENCE LODOUICK HETZER enz.

Na in het kort er op gewezen te hebben, hoe spoedig zich de door deze verschillende personen gepredikte leer door het land verspreidde, spreekt hij uitvoerig over THOMAS MUNCER. Eerst geeft hij een uiteenzetting van zijn leerstelsel, daarna een verhaal van zijn zwerftochten te Alstet, Neurenberg, Mulhausen en Frankenhausen, waar hij met zijn metgezel PFIFER (PFEIFER) werd gevangen genomen, om korte tijd daarna te Helderung te worden onthoofd 1).

Vervolgens verhaalt DE BRAY de geschiedenis van de Anabaptisten te Munster,

1. Vgl. o. a. bijlage A, blz. e. vgl. La Racine (Edition de 1595), p. 3-16.
157

en staat daarbij zeer lang stil 2). In hoofdstuk 6 vertoeft hij bij de Anabaptistische beweging te Amsterdam in 1535, in hoofdstuk 7 spreekt hij over de talrijke secten, waarin zij van lieverlede zijn gesplitst 2).

Van hoofdstuk 8 tot aan het einde van het boek houdt hij zich bezig met de bespreking en wederlegging van hetgeen door de Anabaptisten werd geleerd 2).

Uit hetgeen DE Bray in meer dan achthonderd compres gedrukte pagina's tegen zijn grootste vijanden heeft in te brengen, deel ik slechts iets mee. Naar aanleiding van wat MUNCER had geschreven en gesproken: »que les Ministres et preseheurs de l'Euangile, n'estoyent enuoyez de Dieu, et ne preschoyent aussi la vraye parole de Dien, ains qu'ils estoyent Seribes et Pharisians, preschant seulement la lettre morte de l'Escriture» 4) handelt DE BRAY »de la vraye et legitime vocation du Ministre» (H. 8) en toont aan, dat de prediker moet geïnspireerd zijn.

In de hoofdstukken 9-12 zet hij zijn zienswijze uiteen en verdedigt hij die als een betere tegenover de Anabaptisten, die bij monde van MUNCER leerden: »que l'Escriture du vieil et du nouveau Testament, et la predication de la parole exterieure,

n'estoit la vraye parole de Dieu: mais seulement estoit tesmoignage d'icelle: ' et qu'il falloit chercher la parole en l'interieur, c'est á dire, dedans nostre coeur, laquelle die a la mise afin que ne l'allions chercher bien loin hors de nous" 5).

Het 13^e hoofdstuk is gewijd aan een bespreking van de »Anabaptisten spirituels, qui sont separez hors du monde" 6).

Het grootste gedeelte van de Racine wordt ingenomen door hetgeen DE BRAY heeft in te brengen tegen de leer van MENNO SIMONSZ 7), die in 1544 een werk uitgaf over de

1. Vgl. La Racine, p. 16-56.

2. Id., p. 56-74,

3 Id., p. 75-805.

4 Id., p. 67.

5 Id., p. 67.

6 Id., p. 118-125.

Vgl. het Tweede boek, p. 127 (verkeerdelijk staat gedrukt p. 237) -497.

158

Vleeschwording 1).

In hoofdstuk I van het tweede boek bespreekt hij in enkele bladzijden 2) de voornaamste ketterijen omtrent het leerstuk van de Vleeschwording en spreekt er zelf zijn mening over uit in deze woorden: »Parquoy il a esté connenable que nostre Mediateur ait este' vray Dieu et vray Homme, conioint ensemble en vne seule persome: ses deux natures non confuses, pour liurer aux souffrances et à la mort sa nature humaine, et par ce moyen nous purger et nettoyer de nos forfaits et iniquitez: et par sa nature diuine nous nequerir victoire en destruisant la mort par la vertu d'icelle qui surmonte toute puissance et hauteur" 2).

Deze stelling is het uitgangspunt, en daaraan toetst hij nu vervolgens de leerstukken van de Anabaptisten. Op allerlei wijze heeft, volgens hem, Satan, dewijl het dogma der twee naturen heilzaam is voor de mensen, beproefd het te doen vallen, en werkelijk zijn er dan ook ten allen tijde velen geweest, die óf de mensheid óf de Goddelijkheid van JEZUS hebben ontkend en zodoende van Hem een "phantosme" hebben gemaakt. Onder hen, die zich tegen het leerstuk van de twee naturen hebben verzet, noemt DE BRAY o. a. NOETUS en SABELLIUS, de Arianen, de Bonosianiten, DIODORUS, de Donatisten, de Mentangismoniten, de Albanensen of Baiolensen, EBION, MARCION, de Manicheërs, NESTORIUS, CERDO, CERINTHUS, APOLLINARIS, de Apelliten, DIOSCURUS (bisschop van Alexandrië), de Solentianiten enz.; hij besluit deze lange lijst met de Anabaptisten, Mennonieten en Franekers 4).

In hoofdstuk II tracht DE BRAY de stelling van MENNO te weerleggen, die zeide niet te geloven, dat wat JOHANNES noemt het Woord, Zoon was van God, vóórdát MARIA het had ontvangen. Om die oorzaak is, volgens DE BRAY, bij de

1 Vgl. La Racine, p. 312. Wordt door De Bray misschien ook bedoeld: Bewijs, dat Jezus Christus de rechte belofde David is, tegen de blasphemie van Jan van Leyden, geschreven in 1534 en uitgegeven in 1536?

2 id., p. 127-180.

3 Id., p. 130.

4 Id., p. 132-135.

159

Anabaptisten JEZUS slechts Zoon van God “quant á sa chair et son humanité”, welke grove dwaling hij op grond van talloze schriftuurplaatsen tracht te ontzenuwen. Het zou nodeloze moeite zijn DE BRAY te volgen op al de bladzijden van zijn werk om zijn wijze van bestrijding en de door hem aangevoerde argumenten te ontgaan. Niet verzwegen mag worden hetgeen hij, handelende over twijfelachtige plaatsen bij de schriftuitlegging, wat betreft het gebruik van Latijnse vertalingen, Zegt: “Les Apostres n'ont pas escrit en Latin potte faire si grand cas de ceste version, il faut suyure les anciens exemplaires Grecs, quand il est question des ehoses doutiues” 1).

Het derde leerstuk van de Anabaptisten, door DE BRAY bestreden, is de afkeer, die zij koesteren van het dopen van kleine kinderen 2).

Om hun gevoelens dienaangaande te bewijzen gebruiken zij tweeërlei soort van argumenten, historische en theologische. liet historisch argument is, dat, aangezien van de kinderdoop in de Bijbel geen sprake is, “le Baptesme des petis enfans des fideles est inuenté et ordonné du Pape par le diable” 3).

Het theologisch is, dat telkens waar in het Nieuwe Testament gesproken wordt van de doop, het geloof als noodzakelijke voorwaarde daartoe wordt vereist. Zij lichten dit volgens DE BRAY toe door een beroep op Mattheus XXVIII : 19: “Gaaf dan heen, onderwijst al de volken, dezelve dopende in de naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen geestes; brende hen onderhouden alles wat ik U geboden heb” en Marcus XVI : 46: »Die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, die zal zalig worden” 4).

»Ils (zo laat hij er op volgen) triomphent ici et gazouillent á plaisir. Il n'y a si petit entre eux qui n'ait tousionrs ceste sentence á tous propos en la boueche, pour monstres qu'on ne doit pas baptiser les petis enfans. Mais que veulent-ils conclure par ces deux textes d'Escriture Saincte? Ils disent que par

1 Vgl. La Racine,, 295.

2 Id., p. 109-805, Line III.

3 Id., p. 502. ik Id., p. 517.

ceste Escriture est clairement demonstré qui eest qu'on doit baptiser ou non, et qu'on ne doit receuoir au Baptesme sinon ceux qui premierement auront este enseignez, et croiront”. Op behendige en veelal zeer juiste wijze toont DE BRAY de Anabaptisten hun verkeerde uitlegging aan. Met de bespreking van nog drie ondergeschikte punten, waarop DE BRAY zijn tegenstanders aanvalt, eindigt de Bacine. Het eerste punt, dat DE. BRAY bespreekt, is: »De l'auctorité du Magistrat”, waarbij hij nader toelicht: »Comment les Magistrats sont establis de die pour punir les meschants. Item, la dinersité des opinions que tiennent auiourd' huy les Anabaptistes peur l'establissement d'iceux” '). Het tweede punt, dat besproken wordt, is: »Du jurement ou serment solemnel”, met deze uiteen- 'zetting : »Comment les saints personnages du vieil Testament out iuré pons asseurer que co qu'ils disoyent estoit vray. Item, comment nostre Seigneur a cornmandé de iurer, et qu'il est licite de iurer maintenant an noueaa Testament quand la necessité le requerra: et que Christ, ni Saint Iaques, n'ont pas voulu du teut aneantir le Iurement, ains seulement Fans d'iceluy” 2). Het derde punt is: »De l'ame, ou esprit de l'homme”, waarbij gehandeld wordt: »De l'immortalité de l'ame, et comme olle n'est pas endormie, ni perie apres la mort pour estre du tout aneantie iusques an iour de la resurreccion, mais qu'elle s'en va droict au eiel partant de ce corps, pour lá commencer la ionissance promise, attendant la pleine felicité” 3).

Dat DE BRAY een werk van zo grote omvang tegen de Anabaptisten schreef, verwondert ons niet; meerderen van naam deden het in die tijd. Zij beschouwden de leer van de Anabaptisten als hoogst verderfelijk en gevaarlijk voor de opkomende gemeenten, waartegen niet alle kracht moest gestreden worden. Ook deed DE BRAY dit, om de regering te laten zien, dat hij en duizenden, die met hem hetzelfde geloofden, niets

1. Vgl: La Racine, p. 806-818.

2 Id., p. 849-869.

3 Id., p. 870-903.

161

met de gehate secte hadden uit te staan, in de hoop dat daardoor de vervolgingen tegen hen wat minder streng zouden worden. De menigvuldige uitgaven van het oorspronkelijke geschrift 1) en de vertaling daarvan ook in onze taal, waarvan verscheidene oplagen gedrukt zijn 2), bewijzen, dat dit geschrift van DE BRAY in de geest viel van vele zijner tijdgenoten.

4°. Andere geschriften van DE BRAY.

In de eerste plaats moet hier de aandacht gevestigd worden op een Franse vertaling, door hem in 1565 vervaardigd van de Historie ende gheschiedenisse enz, 3). Van de eerste druk dezer vertaling, o. a. vermeld bij RAHLENBECK 4), heb ik geen exemplaar gevonden, doch wel van de tweede druk, die in 1614 te Leiden verscheen bij GABRIEL PERIN, het door mij gebruikte exemplaar, afkomstig uit de Bibliotheek van Serrure 5), behoort thans aan de Stads-Bibliotheek te Antwerpen 6).

1. Van de Racine zijn 4 Franse uitgaven bekend, t. w. een gedrukt in 1585 in 8°; een van 1565 bij ABEL CLEMENCE, s.l. een van 1580 te Straatsburg, en een van 1595 bij PIERRE DE St. ANDRÉ, s. l. (vermoedelijk Genève).

2. De titel van de eerste Hollandse uitgave luidt: De Wortel, / de oer- /spronck ende het/ fundament van de we- / derdooperen, oft herdo- /peren van onsen tyde. Etc.. Ende nu uit van de Franchoysher talen in onser Neder-duytscher spraken eerst overghesct, / door J. D. R. Ghedruckt Anno 1570

3. Zie de volledige titel op blz. 60, noot 1.

4. Vgl. Guy de Brès, p. 16.

5 Vgl. Catalogne Serrure, partie I, Brut, p. 203, No. 1574.

6 Histoire notable de la trahison et empri- sonnement de deux bons et fideles etc. etc.

162

Uit de verschillende drukken, die de Historie heeft beleefd, en het feit, dat zelfs in 1614 Pernin het nog nodig oordeelde

163

een tweede Franse uitgave te bezorgen, mag worden besloten, dat het boekje behoorde tot de geliefkoosde lectuur onzer vaderen, en dat DE BRAY, door de vertaling er van, een goed en nuttig werk verricht heeft voor zijn Franse broeders.

164-167

« Autre Sonnet sur la constance de CHRISTOPHLE FABRI martyr.

*Le sang de Jesus Christ, qui arrouse le coeur
De fidele soldat ayaut Dieu pour la force,
Aux extremes combats tellement le renforce,
Quau milieu des grens feux il se trance vainqueur.*

*Au contraire Satan ce maudit pratiquer
Perd lors tous nes moyens, quoy qu'il en ait la force.
Car que peut il aassi quand plus mesme il s'efforee
Contra du Fils de Dieu la tres-saincte liqueur?*

*Tu peux, vair de ceci, Amy, l'expérience
En ce soldat de Christ, qui par sa patience
A combat de faict ce serpent vicieux.*

*Bien est vray que sou corps a este' mis en cendre :
Mais quoy ? Ne vara en les pieces sa reprendre,
Et en gloire monter par dessus tous les cieux ?*

Non est mortale quod opto.”

Thans moet nog liet aandeel van DE BRAY in de verbetering en uitbreiding van de Hlhistoire des Martyrs van CRESPIE in behandeling komen. Toen de brief, door de Commissarissen te Doornik de 10e Januari 1562 aan de Landvoogdes geschreven, ter sprake kwam 1), werd er reeds op gewezen, dat DE BRAY in 1559 een verzoek van CRESPIE uit Genève ontvangen had, om voor hem in het Frans en in het Latijn een lijst te vervaardigen van de martelaars uit de streken, waar hij had vertoefd. Nu weten wij, dat in het huis van JEAN nu MORTIER gevonden werd “ung long escript faict sur menie matière de persecutions des vrays chrestiens” 2), geschreven door DE DRAY 3), terwijl ook de stukken, die betrekking hebben op JACQUES DE IO, de martelaar uit Rijsel, door de Inquisitie te Doornik werden in bezit genomen 4).

Uit een en ander mag besloten worden, dat DE BRAY terdege gearbeid heeft om aan het verzoek van CRESPIE te voldoen. Wat in *de Histoire des Martyrs* van DE BRAY'S hand afkomstig is, kan alleen door nauwkeurig onderzoek en onderlinge vergelijking van de verschillende uitgaven worden opgemaakt.

Als zeker mag echter worden aangenomen, dat de geschiedenis van vele Zuid-Nederlandse martelaars, vooral van die uit Doornik en omliggende plaatsen, van zijn hand afkomstig is. Hetgeen in de *Histoire des Martyrs* wordt aangetroffen omtrent De LANNOY, G. CORNU, NICAISE DE LE TOMBE, ROGIER du MONT, ANDRÉ MICHEL en vele anderen, vergeleken niet de originele processtukken,

1 Vgl. boven blz. 46.

2 Id. blz. 32.

3 Id. blz. 32 met blz. 46.

Id. blz. 28.

berustende op het Rijks-Archief te Brussel, strekt daarvoor ten bewijze. Slechts een ooggetuige of goede bekende kon aan CRESPIN zulke volledige bijdragen over deze personen hebben verschaft. Bij voortgezet onderzoek zal telkens duidelijker aan het licht komen, dat DE BRAY aan het werk van CRESPIN onschatbare diensten bewezen heeft.

Door RAHLENBECH wordt, doch te onrechte, aan DE BRAV nog de vervaardiging toegeschreven van de Vraye Narratio et Apologie des Moses passées au pays-bas, touchant le fait de la religion en lan M.D.LXVI, par ceus qui font profession de la religion reformée au-dit pays 1).

In hoever DE BRAY de hand heeft gehad in de samenstelling van de in bijlage F blz. 97-114 afgedrukte stukken is bezwaarlijk uit te maken; dat hij er echter niet vreemd aan zal zijn geweest, mag niet betwijfeld worden.

Wij staan thans aan het einde van onze arbeid. Hoe hebben wij nu, na kennis te hebben genomen van DE BRAY'S leven en werken, over hem te oordelen? Geboren in de mingevoerde burgerstand te Mons, was hij een man uit het volk, van zeer gunstige aanleg, maar van geringe ontwikkeling in zijn jeugd. Door het lezen van de Bijbel en andere geschriften reeds vroeg gekomen tot de kennis van de misbruiken van de Roomse kerk, is hij alleen door stalen vlijt en rusteloze volharding in zijn mannelijke jaren, geworden wat hij geweest is.

Tot zijn praktische vorming heeft zijn verblijf in Engeland, vooral met het oog op de werkzaamheid aldaar van á LASCO, zeer veel bijgedragen, zoals spoedig na zijn terugkomst bleek in 1552, toen hij te Rijsel optrad. Hier was het, dat hij een geordend gemeentelieven invoerde en er de kerk tot een te voren ongekende bloei bracht, terwijl de telkens voorkomende doodvonnissen zijner meebroeders hem aanspoorden om door middel van zijn eerste geestesarbeid voor hen op te komen. De afkeer, die hij bij voortdurend

1 Vgl. J. J. VAN TORENENBERGEN, Philips van Marnix van St. Aldegonde, godsdienstige en kerkelijke geschriften, Dl. I, 's Gravenhage 1871, blz. XX v.v.

169

van de Anabaptisten had, sproot zeker, evenals bij zijn meeste tijdgenoten, voort uit de eenmaal door hen bedreven gruwelen en was, zoals de aanhalingen uit de brieven van de OGUIERS leren, in deze jaren al tot niet geringe hoogte gestegen.

De vermeerdering zijner kennis door zijn verblijf te Frankfort am Main en vooral te Lausanne en Genève, is ongetwijfeld niet gering geweest, daar wij hem na zijn terugkomst in het vaderland weldra tot de middaghoogte van zijn roem gestegen zien.

Zijn werkzaamheid te Doornik en omliggende plaatsen getuigt van nederigheid, eenvoudigheid, gevatheid en gestrenge waarheidsliefde, terwijl zijn vlucht, zodra de omstandigheden haar noodzakelijk maakten, volkomen gewettigd is.

In de jaren 1562—1566, toen hij met zijn geestverwanten te Antwerpen in betrekking stond, door aanzienlijken geraadpleegd werd en te Sèdan de zaak van het Calvinisme doordreef en voor goed vestigde, was hij ongetwijfeld een van de voornaamste persoonlijkheden, alom geacht en geëerd. De overkomst naar Antwerpen en de roeping naar Valenciennes getuigt daarvan.

Zijn werkzaamheid aldaar zou aanleiding kunnen geven tot schijnbaar niet ongegronde bezwaren. Zeker hebben de preken, door hem en DE LA GRANGE in en buiten de stad gehouden, het volk opgezweept tot het plegen van fanatieke daden en de regering aangespoord tot het nemen van krachtige maatregelen daartegen. Doch men mag hierbij niet over het hoofd zien, dat, vóór DE BRAY te Valenciennes kwam, DE LA GRANGE met zijn vurig karakter er reeds meer dan een jaar gearbeid had, en dat hij er bij zijn komst een toestand vond, zoals misschien nergens elders werd aangetroffen.

Niet alles wat te Valenciennes gebeurde kwam met zijn zienswijze overeen, en zijn tegenstander PONTES PAYEN beschrijft hem als *kalm, ingetogen en bedaard*. Maar waarom dan Valenciennes niet verlaten en elders een goed heenkomen gezocht?

Mij dunkt, DE BRAY heeft, toen het verzet tegen de regering begon, volstrekt niet vermoed, dat het zo hoog zou gaan, terwijl hij vertrouwen stelde op de hulp, door de Prins en de verbondene edelen toegezegd. Zocht men te Valenciennes, toen buiten de stad geschikte plaatsen zouden worden aangewezen tot het bouwen

170

van bedehuizen, binnen de muren zelve gebouwen daartoe geschikt, totdat alles gereed zou zijn, dit kan niet anders dan billijk genoemd worden, daar ook in het naburige Doornik hetzelfde was toegestaan. Evenmin mag vergeten worden dat het volk, aangespoord door enige heethoofden, langzamerhand alle macht in handen kreeg, zelfs zó, dat, toen men in het begin van Maart 1567 op het punt stond met NOIRCARMES eend overeenkomst te sluiten, een troep soldaten, aangevuurd door FRANCHEOIS DE LE HAVE, met opgeheven handen uitriep liever op de wallen te willen sterven, dan de stad overgeven.

Moesten DE BRAY en DE LA GRANGE, toen de stad de overwinnaars in handen was gevallen, hem zijn tegemoet gegaan, liever dan zich schuil te houden en de misleide bevolking aan haar lot over te laten? Nee! Hun vlucht was gewettigd. Niet zij, maar Prins WILLEM en de edelen hadden de inwoners van Valenciennes misleid, en billijk ware het geweest, dat deze dit hadden erkend en dat zij opgekomen waren voor de door hun gemaakte slachtoffers, toen de opstand van Valenciennes in het bloed van honderden werd gesmoord.

De BRAY is niet gevallen als slachtoffer van zijn verzet; door lang verraad viel hij in de handen zijner vijanden en zijn martelaarschap is schoon en verheven. Aan de heldenmoed des geloofs ontbrak het hem niet, en voor een schone en edele zaak heeft hij zijn bloed gestort. Dat het lang onderdrukte en getergde volk eindelijk tot opstand komen zou, waarvan hij zelf afkerig was, dit had hij reeds in 1561 voorspeld. Men kon toen de menigte bijna niet meer in toom houden; hoeveel te minder was dit mogelijk in 1566, nadat er zo ontzettend veel gebeurd en vroegere met vorsten en overheden gesloten rechten en wetten geschonden waren en met voeten getrapt.

Wat DE BRAY zijn gehele leven door geweest was, is hij ook in zijn laatste ure gebleven. *Hij vermaande het volk tot gehoorzaamheid aan de wettige overheden.* Deze getuigenis, gegeven door vriend en vijand, mag niet betwijfeld worden. Wil men, niettegenstaande dit alles, toch DE BRAY beschuldigen van te Valenciennes oproer gepredikt te hebben, dan moet men hem houden voor een huichelaar.

171

Maar zijn doen en laten bewijst het tegendeel; de door hem gesproken woorden, toen hij op het punt was gehangen te worden, waren opgeweld uit het diepst van zijn gemoed en even oprecht gemeend als alle dergelijke uitspraken van hem.

Zo er iets is, dat ons in hem mishaaft, het is zijn grenzeloze haat tegen de Anabaptisten, niet name ook tegen de aanhangers van MENNO SIMONS. Te meer verwondering wekt dit op, naarmate DE BRAY op het stuk van geloofszaken inschikkelijker was dan de meeste zijner tijdgenoten. Mij dunkt, alleen vooringenomenheid tegen en afkeer van de woelingen en beroerten, door de Wederdopers in de eerste jaren van de Hervorming veroorzaakt, heeft hem verblind voor het goede, dat ook bij MENNO te vinden was.

Als vervaardiger van de Confession de FOY heeft DE BRAY zich een blijvende ereplaats verzekerd in de rij van de beroemde Godgeleerden uit de Hervormings-eeuw. Te oordelen naar de door hem nagelaten geschriften was hij volmaakt goed op de hoogte van hetgeen er in de theologische wereld van zijnen tijd omging, een man, wien het aan heilige overtuigingskracht niet heeft ontbroken.

Zijn leven was, zoals de berichtgever van zijn laatste levensdagen zegt, « *de grande intégrité, sobriété et modestie, voire tellement réformée, qu'encore pour le iourd' huy ceux qui sont de religion contraire, sont contraints de dire bien de luy* » 1).

Het aandenken van DE BRAY is dan ook bij het nageslacht blijven voortleven, ja het

heeft hem, onzes inziens terecht, hoog vereerd. Hij staat daar voor ons als een edele, krachtige en kloeke figuur, die in zijn tijd de raad Gods gediend heeft en op wiens eervolle nagedachtenis, in weerwil van zijn menselijke onvolkomenheid, geen smet mag geworpen worden. Met Paulus kon hij betuigen: *“Door de genade Gods ben ik wat ik ben, en ik heb overvloedig gearbeid, doch niet ik, maar de genade Gods, die met mij was”* (I Kor. XV :10).

BIJLAGEN ZIJN NIET AANWEZIG IN DIT DIGITAAL DOCUMENT